साम्मनस्यम्

श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद्

मुखपत्रम्

पञ्जियतक्रमाङ्कः आर. एन्. ११९९७/५१ ● ISSN- 2249-9369

अङ्क – ११२

जनवरी – २०२४

श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषदः
स्वकीयः संस्कृताः
श्री सुरेशचन्द्र ना. शेलतवर्याः

❖ सम्पादकाः ❖

❖ डॉ. वासुदेव वि. पाठक ❖ प्रि. डॉ. गीता पी. महेता ❖ डॉ. महेश ए. पटेल

श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद्

अहमदाबाद – ३८०००९

॥ अस्मिन्नङ्के ॥

❑ अस्मदीयम्	– डॉ. वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'	१
❑ श्री कृष्णकुमाराष्टकम्	– डॉ. वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'	२
❑ नववर्ष मंगलकामना	– डॉ. वसन्तकुमार म. भट्ट	३
❑ श्री मारुति-महिमा	– डॉ. वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'	३
❑ परोपकार प्रशंसा	– डॉ. मुद्रिका जानी	४
❑ श्रीमद् ભાગવતનું વિહંગાવલોકન	– ડૉ. મહીપતરામ પ્ર. દવે	૬
❑ વેદરક્ષામાં પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોનું પ્રદાન	– મહેશ બી. પટેલ	૧૧
❑ વિક્રમોર્વશીયમ્ અને માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ નાટકમાં અર્થાન્તરન્યાસ નિરૂપણ	– શ્રીમતી રંજનબેન અંધારિયા	૨૧
❑ વસિષ્ઠનું અધ્યાત્મ	– સી. વી. ઠકરાલ, રાજકોટ	૨૪
❑ अथर्ववेदे ईश्वरतत्त्वम्	– धामेचा हेतलबेन किरणकुमार	२९
❑ श्रीमल्लिनाथचरितमहाकाव्ये नारीसम्बद्धाः व्यवहारः	– प्रा. सुनिल एच. प्रजापति	३१
❑ संस्कृत शास्त्रों में 'मंगलाचरण' परम्परा	– भारती प्रभुभाई परमार	३७
❑ પ્રસંગ ફોટો	–	૪૨
❑ वृत्तनवनीतम्	–	५९
❑ सुचिरां शान्तिमाप्नुयुः	–	६०

॥ साम्मनस्यम् परामर्शकसमितिः ॥

૧. ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા   ૨. ડૉ. ગીતાબહેન મહેતા   ૩. ડૉ. કમલેશકુમાર ચોકસી
૪. ડૉ. મહેશ એ. પટેલ   ૫. ડૉ. દર્શના કે. ભટ્ટ   ૬. ડૉ. મિહિર ઉપાધ્યાય
૭. ડૉ. હિતેન્દ્ર વ્યાસ   ૮. ડૉ. મહાકાન્ત જોશી   ૯. શ્રી કાનજીભાઈ ભોગાયતા

प्रकाशक :
डॉ. वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'
प्रधानमन्त्री
श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद्,
शेठ श्री रतिलाल मो. भा. संस्कृत भवन,
श्री बृहद् गुजरात परिषद् मार्ग, दिनेश हॉल समीप,
अहमदाबाद – ९   फोन : 079-40394173
मोबाईल : 9909121163

मुद्रक :
ई मेगेजिन, 'साम्मनस्यम्'
श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद्'
E-mail : info.b.g.s.parishad@gmail.com
Web: shribruhadgujaratsanskritparishad.org

ॐ

अस्मदीयम्

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્. નામ પ્રમાણેનું કાર્યક્ષેત્ર. સમગ્ર ગુજરાતમાં કચ્છથી પાટણ સુધી અને સિદ્ધપુરથી વાપી પર્યંત, સંસ્કૃત સેવાના નિમિત્તે પ્રવૃત્ત, આ સંસ્થા ૬૦૦ થી વધુ કેન્દ્રો દ્વારા ૩૫ લાખથી વધુ છાત્રોને સંસ્કૃતાભિમુખ કરતી આ સંસ્થા. ઈ.સ. ૧૯૪૬થી કાર્યરત આ સંસ્થા પોતાના અમૃત મહોત્સવ વર્ષને પણ વટાવી ગઈ છે. (૭૮ વર્ષની સંસ્કૃત સેવા).

રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેથી રાષ્ટ્રના સંસ્કૃત-સંસ્કારને ટકાવવાની નેમ સાથે શરૂ થયેલી આ સંસ્થા.

ઋષિતુલ્ય એવા અનેક વિદ્વાનો, ન્યાયમૂર્તિઓ, સમાજ સેવકો, ધર્મધુરંધરો વગેરે દ્વારા અનુપ્રાણિત આ સંસ્થા સતત પ્રગતિ કરતી રહી છે.

વિવિધ પરીક્ષાઓના સંચાલન ઉપરાંત, સંસ્કૃતલક્ષી શિબિરો, કાવ્ય-સત્રો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, શિક્ષણસત્રો, વક્તૃત્વ-નાટ્ય-નૃત્ય વગેરે કલાને પોષતી પ્રવૃત્તિઓ અને એવું જ ઘણું બધું, પરિષદ્ના કાર્યક્ષેત્રમાં છે.

ટૂંકમાં, બાળકોનો અને વ્યાપક સમાજના રસજ્ઞ લોકોનો બહુક્ષેત્રીય વિકાસ, પરિષદ્ને અભિપ્રેત છે.

પરિષદ્નું મુખપત્ર 'साम्मनस्यम्' ગુજરાતનું સર્વપ્રથમ સંસ્કૃત-સામયિક છે.

હાલમાં (નિ.) ન્યાયમૂર્તિશ્રી એમ. એસ. પરીખ સાહેબ અને સાંસદ મા. શ્રી પરિમલભાઈ નથવાણીજીના માર્ગદર્શનમાં પરિષદ્ની પ્રવૃત્તિઓ ધમધમે છે બહુજનસમાજનો સહયોગ પ્રાપ્ત છે. વિશેષ સહયોગ માટે પ્રાર્થના.

सर्वहितार्थं सत्कार्यम्
निःस्वार्थं क्रियते यदा ।
सुज्ञास्तत्रानुकूलत्वम्
कुर्वन्त्येव सदाशयाः ॥

– પ્રા. ડૉ. વાસુદેવ વિ. પાઠક ''वागर्थः''
(પ્રધાનમંત્રી)

॥ श्री कृष्णकुमाराष्टकम् ॥

– डॉ. वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'

॥ॐ॥

नंदानंदं कृष्णकुमारम् राधाराध्यं कृष्णकुमारम् ।
गुरोगौरवं कृष्णकुमारम् भजामि भक्त्या कृष्णकुमारम् ॥
पूज्यपूजकं कृष्णकुमारम् सुदामासखं कृष्णकुमारम् ।
विवेकसारं कृष्णकुमारम् भजामि भक्त्या कृष्णकुमारम् ॥
शक्त्या सेव्यं कृष्णकुमारम् हृदये धार्यं कृष्णकुमारम् ।
मनसा मान्यं कृष्णकुमारम् भजामि भक्त्या कृष्णकुमारम् ॥
ज्ञानाराध्यं कृष्णकुमारम् स्वकर्मणार्च्यं कृष्णकुमारम् ।
भक्त्या भाव्यं कृष्णकुमारम् भजामि भक्त्या कृष्णकुमारम् ॥
वेदैर्वेद्यं कृष्णकुमारम् गीतामृतदं कृष्णकुमारम् ।
पूर्णं पुरुषं कृष्णकुमारम् भजामि भक्त्या कृष्णकुमारम् ॥
अनाथनाथं कृष्णकुमारम् पतितोद्धारं कृष्णकुमारम् ।
कलिमलहरणं कृष्णकुमारम् भजामि भक्त्या कृष्णकुमारम् ॥
लिप्तमलिप्तं कृष्णकुमारम् सच्चिद्रूपं कृष्णकुमारम् ।
परमानन्दं कृष्णकुमारम् भजामि भक्त्या कृष्णकुमारम् ॥
मा विस्मर रे ! कृष्णकुमारम् सदा सदा स्मर कृष्णकुमारम् ।
दासभावतः कृष्णकुमारम् वासुदेव ! भज कृष्णकुमारम् ॥

इति श्री वासुदेव पाठकेन (वागर्थेन) प्रार्थितम् ॥ श्री कुमाराष्टकम् ॥ ॥ॐ॥

नमो नन्दकुमाराय श्रीमधुसूदनाय च ।
विष्णवे वैष्णवेभ्यश्च नवे वर्षे नमो नमः ॥
शुभे कार्ये शिवार्थाय प्रार्थना परमार्थदा ।
इष्टदेवप्रसादेन यदिष्टं साधयत्वहो ॥

॥ॐ॥

॥ नववर्ष मंगलकामना ॥

– डॉ. वसन्तकुमार म. भट्ट

लक्ष्मीर्विष्णोर्यथा पादे संलग्नैव विराजते ।
राजलक्ष्मीस्तथा नित्यं निवसेत् तव मन्दिरे ॥१॥

समुद्रमथनाज्जातो धन्वन्तरिर्महाभिषक् ।
आरोग्यं वर्धयेन्नित्यं यशःपूर्वं वयांसि च ॥२॥

यथा गताऽन्नपूर्णेयं धूर्जटेर्नगमन्दिरम् ।
सुपरिवेषयन्ती सा वसेद्वो गृहमन्दिरे ॥३॥

यथादित्यमनूरुर्यो प्रेषयति दिशोऽन्तिके ।
दीपज्योतिस्तथाऽस्माकं नववर्षं प्रकाशयेत् ॥४॥

०००

॥ श्री मारुति-महिमा ॥

– डॉ. वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'

सर्वशिवार्थं मारुति-महिमा
जय जय शिवमय हे, जय जय गुरुवर हे ॥

कपीश्वरस्य कवीश्वरेण गानं तुलसीदासवरेण ।
विधविधकार्येष्वस्ति गरिमा सर्वशिवार्थं मारुति-महिमा ॥ जय जय ..... ॥

नानारूपैर्व्यक्ता प्रतिभा यथावश्यकं ह्यणिमा लघिमा ।
लब्ध्वा संसिद्धौ ननु गरिमा सर्वशिवार्थं मारुति-महिमा ॥ जय जय..... ॥

सागरतरणं दानवहननम् सतां सदैव च गौरवकरणम् ।
श्रीरघुपतिसेवायां ननु गरिमा सर्वशिवार्थं मारुति-महिमा ॥ जय जय.....॥

दासत्वेन तथांशत्वेन परमात्मनस्सदात्मत्वेन
परिचये यस्यास्ति गरिमा सर्वशिवार्थं मारुति-महिमा ॥ जय जय..... ॥

०००

॥ परोपकार प्रशंसा ॥

– डॉ. मुद्रिका जानी

वृत्तिः परोपकारार्थं तदर्थं क्षमता वरा ।
परोपकारसंचारः व्रतं तज्जीवने सताम् ॥१॥

પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ, તે માટેની ઉત્તમ ક્ષમતા, અને પરોપકારની પ્રવૃત્તિ કરવી, એ સજ્જનોનું જીવન-વ્રત છે.

परोपकारः कर्तव्यः प्राणैरपि धनैरपि ।
परोपकारजं पुण्यं न स्यात्क्रतुशतैरपि ॥२॥

પોતાના પ્રાણ અને ધન, બન્નેથી પરોપકાર કરવો જોઈએ. પરોપકાર કરવાથી જે પુણ્ય થાય છે, તે સેંકડો યજ્ઞોથી પણ થતું નથી.

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्
तन्निमित्तो वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥३॥

ડાહ્યા માણસે પરોપકાર માટે પોતાના ધન અને જીવનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે ધન અને જીવનનો તો નાશ થવાનો જ છે, તો પછી પરોપકાર નિમિત્તે તેનો ત્યાગ કરવો સારો છે.

रविश्चन्द्रो घना वृक्षा नदी गावश्च सज्जनाः ।
एते परोपकाराय युगे दैवेन निर्मिताः ॥४॥

સૂર્ય, ચંદ્ર, મેઘ, વૃક્ષો, નદીઓ, ગાયો અને સજ્જનો આ બધાંને દૈવે આ યુગમાં પરોપકાર માટે બનાવ્યા છે.

तृणं चाहं वरं मन्ये नरादनुपकारिणः ।
घासो भूत्वा पशून्पाति भीरुन्पाति रणाङ्गणे ॥५॥

જે ઉપકાર કરતો નથી તેવા માણસ કરતાં ઘાસને હું શ્રેષ્ઠ માનું છું, કારણ કે એ તૃણ, ઘાસ થઈને, પશુઓનું પાલન કરે છે અને રણમાં બીકણ માણસોનું રક્ષણ કરે છે. (અર્થાત્ મોઢામાં તણખલું રાખવાથી તેને કોઇ મારતું નથી).

परोपकृतिकैवल्ये तोलयित्वा जनार्दनः ।
गुर्वीमुपकृतिं मत्वा ह्यवतारान्दशाग्रहीत् ॥६॥

વિષ્ણુ ભગવાને પરોપકાર અને મોક્ષ પદ બન્નેને તોલી જોયા, તો ઉપકારનું ત્રાજવું નમેલું જોયું, તેથી પરોપકાર કરવા માટે વિષ્ણુએ દશ અવતાર ધારણ કર્યા.

आत्मार्थं जीवलोकेऽस्मिन्को न जीवति मानवः ।
परं परोपकारार्थं यो जीवति स जीवति ॥७॥

આ જગતમાં પોતાને માટે કયો માનવ જીવતો નથી ? પરંતુ, જે પરોપકાર કરવા માટે જીવે છે, તે જ ખરૂં જીવે છે.

परोपकारशून्यस्य धिङ्मनुष्यस्य जीवितम् ।
यावन्तः पशवस्तेषां चर्माप्युपकरिष्यति ॥८॥

પરોપકાર કર્યા વગરના માણસના જીવનને ધિક્કાર છે, (કારણકે) જગતમાં જેટલાં પશુઓ છે તેમનું ચામડું પણ બીજાનો ઉપકાર કરે છે.

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम् ॥९॥

વૃક્ષો પરોપકાર કરવા ફળ આપે છે, નદીઓ પરોપકાર માટે વહે છે, ગાયો પરોપકાર કરવા દૂધ આપે છે, (આમ) આ શરીર પરોપકાર માટે જ છે.

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमेर्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥१०॥

જ્યારે ફળ આવે છે ત્યારે વૃક્ષ નીચાં નમે છે, જ્યારે નવાં જળ ભરાય છે ત્યારે વાદળો ઘણાં નીચે આવે છે, (તે રીતે) સમૃદ્ધિ આવવાથી સારા પુરુષો નમ્ર (અનુદ્ધત) બને છે. પરોપકારી (માણસો)નો આ સ્વભાવ જ છે.

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।
विभाति कायः खलु सज्जनानां परोपकारैर्नतु चन्दनेन ॥११॥

સજ્જનોના કાન શાસ્ત્ર સાંભળવાથી શોભે છે, કુંડલથી નહિ. હાથ દાનથી શોભે છે, કંકણથી નહિ. (તે જ રીતે) શરીર પરોપકાર કરવાથી શોભે છે, ચંદનના લેપથી નહિ.

पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति
चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रबालम् ।
नाभ्यार्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति
सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥१२॥

સૂર્ય કમળોના સમૂહને વિકસિત કરે છે, ચન્દ્ર પોયણીઓના સમૂહને ખીલવે છે અને મેઘ પ્રાર્થના કર્યા વિના (માંગ્યા વિના) જ પાણી આપે છે, (આમ) સારા માણસો સ્વયં (પોતે જ) પારકાના હિતકાર્યો કરવામાં તત્પર હોય છે.

OOO

શ્રીમદ્ ભાગવતનું વિહંગાવલોકન અને પ્રશ્નો

– ડૉ. મહીપતરામ પ્ર. દવે, *ગાંધીનગર*

શ્રીમદ્ ભાગવતમ્ પુરાણ ગ્રન્થ આદરણીય છે. જ્ઞાનભક્તિની પ્રેરણા અવશ્ય આ ગ્રન્થથી સંપ્રાપ્ત થાય છે. ભાષાનું પાંડિત્ય અને જ્ઞાનનું વૈવિધ્ય અનુપમ છે. પણ ગ્રન્થના રચયિતા શ્રી વ્યાસજી નથી. ગ્રન્થ લેખક ઈ.સ. ૧ લી સદીના કોઈ દ્રાવિડ પંડિત છે. તે માટેના પ્રમાણો નીચે જણાવેલ છે. ભાગવત કથાકારો અને શ્રોતાઓને આશંકા નિવારણાર્થ જીજ્ઞાસા થવી જોઈએ કે આવું વિધાન ભાગવતમાં કેમ છે.

લેખક મંગલાચરણમાં **''સત્યં પરં ધીમહિ''** લખે છે અને પોતે જાણતા નથી તે વાત લખતા પણ નથી શ્રીકૃષ્ણના જન્મ સમયનો વાર, તિથિ, માસનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આ ગ્રન્થમાં નથી. માત્ર નક્ષત્ર રોહિણીનું નામ છે જે શ્રા. વદ ૮ ની આસપાસ આવે. પણ સાતમે અને નોમનું ય આવે. માત્ર આઠમે જ આવે તે નિશ્ચિત નથી.

પ્રશ્ન-૧. શ્રી રામ અતિ પ્રાચીન છતાં ચૈત્ર સુદ નોમ, જન્મ સમય આપણને જ્ઞાત છે. અને તત્પશ્ચાદ્ સમયના શ્રીકૃષ્ણ જન્મ સમયની જાણ નથી તે આશ્ચર્ય છે. આવું જ ગ્રન્થના મુખ્ય પાત્ર રાજા પરીક્ષિતના જન્મ સમય માટે છે. તેનો પણ કશોય ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ નથી. આમ કેમ ?

પ્રશ્ન - ૨. દ્રવિડ દેશમાં તામ્રપર્ણી કતમાલા યશસ્વિની કાવેરી મહા નદી પ્રતીચીમાં સ્નાન કર્યે ભક્તિ વધે. લેખકે પોતાના વતનની નદીઓમાં સ્નાન કર્યે પાપ ક્ષય થાય તેમ લખ્યું છે. જેમ હું મોરબીની મચ્છુ યા અમદાવાદની સાબરમતીને મહત્ત્વ આપું તેમ. પણ યમુના, ગંગા, નર્મદાનો ઉલ્લેખ કેમ નહિં, આ વતન પ્રેમ છે અને તેથી આ નદીઓ કેરાલાની હોવાથી લેખક ત્યાંના છે.

શ્રી બલદેવની યાત્રામાં દક્ષિણતીર્થો ૭૫ ટકા અને ઉત્તરતીર્થો ૨૫ ટકા લખ્યા છે. લેખક દક્ષિણી છે.

પ્રશ્ન - ૩. ૭ દિનમાં રાજા પરીક્ષિતનું મૃત્યુ નક્કી છે. તે વેળા માત્ર હરિ સ્મરણ જ કરવાનું હોય ત્યારે ગ્રન્થાનુસાર રાજા અન્ય નરેશોની વંશાવલી જાણવા શુકજીને પૂછે અને સ્કંધ-૫ ની ભૂગોળ-ખગોળ પૂછે તે નવાઈ છે. મરણોન્મુખ કોઈ પ્રભુ સિવાય અન્ય જાણવા મથે જ નહિ.

સ્કંધ-૫ ની ભૂગોળ કે અન્ય સ્થળ નિર્દેશનું હાલના વિશ્વ સાથે કોઈપણ રીતે સમન્વય યા સંબંધ સ્થાપિત થઈ શકતો જ નથી તે આશ્ચર્ય છે સ્કંધ-૫ ની ભૂગોળ વર્તમાનમાં કઈ રીતે સમજી શકાય ? તે કોઈ સ્પષ્ટ સમજાવે તો ઉપકૃત થઈશું.

ભાગવતમાં અપાણીનીય પ્રયોગો पश्ये આ. ૫૬ આદિ स्तुन्वन्ति दिव्यै: स्तवै: આદિ ગ્રન્થની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવા જાણી જોઈને લેખકે કર્યા છે.

મહાભારતના કર્તા વ્યાસજી, ભાગવતના કર્તા પણ વ્યાસજી હોય તો બન્ને ગ્રન્થોનો ભાષા વૈભવ જુદો છે. મહાભારતની ભાષા અતિ સરલ છે જ્યારે ભાગવતની સંસ્કૃતભાષા અતિ જટિલ કઠિન અને દુર્ગમ છે. કોઇ કોઇ ભાગવતના શબ્દો તો અમરકોશમાં પણ નથી. છન્દો પણ અતિ દુર્લભ પ્રાચીન જોવા મળે છે. ભાગવતજીમાંની હકીકતો પ્રાયઃ રૂપક રૂપે છે, બધુંય ખરેખર બનેલું નથી. આથી સ્કંધ-૧૨ માં कथा इमास्ते श्लोके वचो विभूतिर्नतु પારમાર્થ્યે છે કોઈક જ સત્ય ઘટના બનેલી છે, બાકી કથાકલ્પિત છે. દા. ત. ગજેન્દ્ર મોક્ષમાં ગજેન્દ્ર તે જીવ છે -

મગર-કાલ છે. અહં છોડીને હરિનું શરણ લે તો જ જીવ બચે નહિતર મગર-કાલ ભરખી જશે. ૧૦૦ વર્ષનું યુદ્ધ તે આયુષનો સમય છે. સમુદ્ર મન્થન કથામાં આપણો સંસાર તે સમુદ્ર છે તેમાં પુરુષાર્થ તે મન્થન છે. પહેલા યત્ને કદાચ ઝેર નીકળે તો પણ નિરાશ ન થતાં યત્ન ચાલુ રાખીયે તો અન્તે અમૃત અર્થાત્ ધાર્યું ફળ મળશે જ આમ રૂપક છે. કથાનું રહસ્ય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ શબ્દાર્થ (અભિધા)થી કહેવાને બદલે બીજી રીતે વક્રોક્તિ લક્ષણા વ્યંજના રૂપે કહેવાની રીત કવિઓની હોય છે. ગીતામાં પણ આમ જોવા મળે છે. ઉદા. या निशा सर्वभूतानाम्.

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा: – ભાગવત કહે છે સ્ત્રી અને શૂદ્રો વેદ ન ભણી શકે પણ યજુ સંહિતા ૨૬.૨ કહે છે વેદ સર્વે માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, જંગલવાસી પણ ભણી શકે છે. ચીરહરણ પ્રસંગે ગોપીઓ ગુપ્તાંગ પણ ખુલ્લા કરી માથે હાથ રાખી પગે લાગે बद्धांजलि मूर्धाने – योनिमाच्छाद्य पाणिभ्यां આમ અભદ્ર શૃંગાર વ્યાસજી કદી ન લખે. આ પરાક્રમ ભાગવતના લેખક દ્રાવિડ પંડિતના છે, જે શરમજનક છે.

પ્રશ્ન-૪ આ ગ્રન્થમાં દેવકી ગર્ભસ્થ પ્રભુ (શ્રીકૃષ્ણ)ની સ્તુતિ બ્રાહ્મમાં કરે છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણાવતારની જાણ તેમને છે જ. છતાં જ્યારે શ્રી કૃષ્ણ ગોવાળીયા-બાલકો સાથે જમે છે ત્યારે બ્રહ્માને શંકા થાય છે કે પ્રભુ શું આવા હોય અને વાછરડા ચોરી જાય છે તો આ પ્રસંગે શું બ્રહ્માજીનું મગજ અસ્થિર થયું હશે ?

ઈન્દ્રને મદ હતો નહિ પણ યજ્ઞવિરોધ થતાં ગુસ્સો આવ્યો. દેવકી ગર્ભસ્થ પ્રભુની સ્તુતિ ઈન્દ્ર કરે છે. જાણે છે કે શ્રીકૃષ્ણ દેહધારી પ્રભુ છે. પછી તે સામે ક્રોધ કરે નહિ. ગોવર્ધન કથા કલ્પિત છે. પર્વત કૃષ્ણે ઉપાડ્યો નથી. કથાકારો ગોવર્ધન લીલા વર્ણવે છે. પણ સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારો કે પર્જન્ય યજ્ઞનું વિધાન આપણે ત્યાં છે. સાક્ષાત્ દેહધારી હરિ શ્રી કૃષ્ણનું તે સાથે ઈન્દ્ર કદિ વિરોધ કરે ખરા ? અતિવૃષ્ટિથી ગામના લોકો પર્વત ગુફામાં ઉપર ચઢી ગયા પણ પૃથ્વી ઉપર ઉભેલાં શ્રીકૃષ્ણ તો ડુબી જાયને ? પૂ. પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી કહે છે કે ગીતામાં યજ્ઞ માટે ૨૫ વાર હિમાયત-પ્રેરણા કરનાર શ્રીકૃષ્ણ નંદજીને યજ્ઞ નહિ કરો એમ કહે ખરા ? જરા વિચારો આ વાતમાં તથ્ય છે. તે વેળા યજ્ઞમાં હિંસા થતી અને હિંસામય યજ્ઞ માટે કૃષ્ણ હા ન જ પાડે. માટે જે ધન છે તે ગો સારા વિચારોના પ્રચાર - એ ગોવર્ધન છે. તે માટે વાપરવું, દયા દાનમાં ધન આપો. ગોવર્ધનનું તાત્પર્ય સારા - વૈદિક વિચારોનો પ્રચાર છે. પર્વત ઉપાડવાનો ભાવ નથી.

પ્રશ્ન-૫ અજામિલ કથા સાવ નિરાધાર છે તે મરણ વેળા પુત્ર નામ નારાયણ છે તેને યાદ કરે છે એટલે તે મોહાન્ધ છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે - છતાં વિષ્ણુદૂતો દોડી આવ્યા, યમદૂતો આવેલા તેને ભગાડી મુક્યા. વળી નવાઈ એ કે તે કાળે અજામિલને વિષ્ણુદૂતો વૈકુંઠમાં કેમ ન લઈ ગયા ? ગીતા એમ કહે છે કે ''मन्मना भव यदुभक्त:'' अ. १२, ''मय्यावेश्य मनोयेमाम्'' अ. ४, तस्माद् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्येम'' ''अन्त काले च मामेव'' આમ હરિસ્મરણ કર્યે જ સદ્ગતિ છે. તો પુત્ર સ્મરણ કર્યે કઈ રીતે વિષ્ણુદૂતો આવ્યા. તે આશ્ચર્ય છે.

આમ અજામિલની કથા - સામે ગીતા ખોટી પડે છે. મન જ મુખ્ય છે.

પ્રશ્ન-૬ મોહિનીરૂપ દર્શન માટે શિવજીની ઇચ્છા શ્રીહરિએ પુરી તો કરી પણ પછી તે દર્શનથી શિવજી કામાન્ધ થયા તેવો ઉલ્લેખ વિચિત્ર લાગે છે. तस्यानुधावतो रेतश्चस्कन्दामोधरेतस: (१२-३२) અહીં શિવજીનું

અવમૂલ્યન થયું છે, જે ત્રિનેત્ર છે, કામેશ્વર છે. આર્યોમાં જ્ઞાનીનું પ્રતીક છે તેની આમ અવગણના થયેલ જાણી આશ્ચર્ય થાય છે. વિષ્ણુ ગ્રન્થમાં શિવ અને શિવ ગ્રન્થમાં વિષ્ણુ ગૌણ ગણવામાં આવ્યા પણ હીન નહિ.

પ્રશ્ન-૭ સૌથી વધુ સચોટ પ્રમાણ કે વ્યાસજી ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણના સમયના છે અને આ ગ્રન્થમાં ઈ.સ. ૧ લી સદીમાં બહારથી આવેલ હૂણજાતિ, શકજાતિ એ ભારત પર આક્રમણ કર્યું તે શક-હૂણનો ઉલ્લેખ આ ગ્રન્થમાં છે. મુનિ શ્રી પતંજલિનો ઉલ્લેખ આ ગ્રન્થમાં છે જેમનો સમય ઈ.સ. ૧ લી સદી છે. આથી ચોક્કસજાણી શકાય કે આ ગ્રન્થ પણ ૧ લી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાયો છે અને દ્રાવિડ પંડિતે લખેલ છે. આ ગ્રન્થમાં ૫ વાર દ્રવિડ દેશનો ઉલ્લેખ છે. જે વતન પ્રેમ સૂચક છે. માનનીય લોકમાન્ય તિલક તો તમામ પુરાણો આજથી ૧૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે જ લખાયા માને છે. શકને હરાવનાર પુષ્યમિત્ર (પતંજલિ સમકાલીન)ના પુત્ર વસુમિત્ર છે. તેના પુત્ર અગ્નિમિત્ર જે કાલિદાસના ''માલવિકાગ્નિમિત્ર''નાટકમાં છે. કાલિદાસ ૧ લી સદીમાં હતાં. કૈયટે વ્યાયોગ વૈદ્યક કર્તા પતંજલિ એક જ વ્યક્તિ કહેલ છે. ચરક ટીકાકાર પતંજલિ છે. વૈદ્યક ગ્રન્થની ટીકાનું નામ ''રાજમૃગાંક'' છે આમ શ્રી ભોજે યોગ ટીકામાં લખ્યું. લેખક જે દેશમાં રહેતા તે રાજા બુદ્ધ ભગવાનનો આશ્રિત હતો આથી બુદ્ધ છે તો વેદવિરુદ્ધ મહાપુરુષ છે છતાં અવતાર ગણતરીમાં બુદ્ધ નામ એટલે છે કે જો રાજાના ઈષ્ટદેવનો ગ્રન્થમાં આદર ન થાય તો આ ગ્રન્થ જ બોધ નિષિદ્ધ થાય. રાજા તેનો પ્રચાર કરવા જ ન દે. કયો હિન્દુ બુદ્ધને ભાગવતમાં આપણા રામકૃષ્ણવત્ અવતાર ગણેલ છતાં આદર કરે છે. તેના મંદિરે જાય છે. અનેક શંકાઓ છતાં ભાગવત આદરણીય ભક્તિજ્ઞાન પ્રેરક છે તે નિ:સંદેહ છે. આદિ શંકરચાર્યે અને શ્રી ગૌડપાદે પણ આ ગ્રન્થ પ્રતિ આદર દર્શાવેલ છે. ભાગવતની સ્તુતિ રચના જોતાં કવિ પરમભક્ત એવં બૃહસ્પતિ તુલ્ય વિદ્વાન પ્રભુકૃપાપાત્ર આ મહાકવિને શતશઃ વન્દન. ''पिबत भागवतं रसमालयम्''

આ રીતે ભાગવત ગ્રન્થમાં અનભિધેય પ્રકારે ઘટના પ્રસંગો છે. તેમાંથી તાત્પર્ય દોહન કરવાનું છે. પુરંજન આખ્યાન તો રૂપક છે જ પરંતુ પ્રસંગકથાઓ પણ રૂપક છે. ત્યાં સાર લેવાનો છે.

ooo

શ્રીમદ્ ભાગવતનું વિહંગાવલોકન, તર્કરહિત પ્રસંગ વિમર્શ અને પ્રશ્નો અહીં થોડા જોઈએ, ભાગવતના સ્વાધ્યાય વેળા અનેક પ્રસંગોમાં અનૌચિત્ય જણાય છે.

૧. સ્કંધ-૧૧ અ. ૧૬ વિભૂતિઓના વર્ણનમાં શ્રી રામનું નામ નથી. ગીતામાં છે.
૨. ૧૦ સ્કંધ-૫૫.૫૮.૮૩ કૃષ્ણપત્ની નામોમાં યમુના નામ જ ક્યાંય નથી. કાલિન્દી અને યમુના જુદા કે એક જ છે? કાલિન્દી વર્ણન ૧૦.૫૮.૨૨ ત્યાં યમુના નામ નથી. પરણ્યા તે નારીનામ કાલિન્દી છે. પછી યમુના મહારાણી કેમ? વળી જો કૃષ્ણપત્ની યમુના હોય તો બલદેવ યમુનાને ભાઈ કૃષ્ણની પત્નીને રમણ કરવા બોલાવે છે. સ્કંધ-૧૦ અ. ૬૪ એ અધર્મ બહરામ કરે ખરા?
૩. ૧૦.૫૧.૪૪ શ્રીકૃષ્ણ સાથે મુચુકુન્દની મુલાકાત પહેલીવાર જ છે. છતાં રાજા મુચુકુન્દને ગર્ગે કહેલ કે કૃષ્ણ તે નારાયણ એકમાંથી જાણ હોય. गर्गवाक्यमनुस्मरन्.
૪. ઘણા અધ્યાયના અન્તે તે તે અધ્યાયના પાઠનું ફલ લખ્યું જ છે, પછી જુદું ફલ યા માહાત્મ્ય પદ્મપુરાણનું, સ્કન્દ પુરાણનું શા માટે વાંચવાનું રહે?
૫. ભાગવત તો કૃષ્ણે દેહ છોડ્યા બાદ લખાયું પછી તેમાં કૃષ્ણે તેજ મુક્યું આમ કહેવાય છે તો શું સ્વધામથી ફરી કૃષ્ણ તેજ મુકવા આવ્યા હશે.

૬. ૧૦-૮૭ વેદો સ્તુતિ કરે છે. શું વેદો દેહધારી છે જેમને સ્તુતિ માટે વાણી હોય ?
૭. સ્વ. ગુરુપુત્રને લેવા સર્વજ્ઞ છતાં શ્રીકૃષ્ણ પંચજન રાક્ષસ પાસે ગયા તો સીધા જ યમપુરી કેમ ન ગયા જ્યાં પુત્ર હતો. ૧૦.૪૫ માં ૨. ૩ શ્લોકો જુઓ.
૮. ૧.૧૬ ૨ જનમેજયના ભાઈના નામો કેમ ન લખ્યા. સ્કંધ-૯ માં રાજાના હજાર નામો લખી શકાય છે. ૭ દિનમાં મરનાર ભૂગોળ ઇતિહાસ શાને જાણે.
૯. ૩.૨૦.૩ વિદૂર (પાંડુ ધૃતરાષ્ટ્ર) મૈથુનીસૃષ્ટિ કે મંત્ર બલે પેદા થયા છે. વિદૂર તે પાય ન દેહા.
૧૦. ૧૦.૩૪.૩૭ रजकस्य कराग्रेण शिरः कायादपातयत्. આ શક્ય છે કે શિર અને દેહ પૃથક્ થાય ? વળી ધોબીનો વાંક જ નથી. કૃષ્ણની ક્રિયા યોગ્ય છે.
૧૧. ૯૧૪.૩૭.૩૮ (શ્લોકો) स्त्रियोऽकरुणाः क्रूरा पुंश्चलयः स्वैरवृत्तयः. સ્ત્રીનિંદા કેમ અને ૮.૯૯ માં છે.
૧૨. ૧૦.૪૦.૨૨ 'नमो बुद्धाय शुद्धाय' અવૈદિક વિચારધારા છતાં સ્વીકાર કેમ ?
૧૩. જે ૨૫ મુનિઓ ચિરંજીવી નથી તે ફરી આ ધરા ઉપર શી રીતે આવે ? ૨.૧૯.૧૦
૧૪. ૧૦.૧૬ નાગપત્ની તે નાગણી, તે માટે श्लेषद् वसन् भूषण केशबंधा. કઈ રીતે, અહીં નાગપત્નીઓ માનવસ્ત્રીઓ છે.
૧૫. ટચલી આંગળીએ ગોવર્ધન ઉપાડ્યો તેમ કથાકર્તા કહે છે. મૂળમાં તેમ નથી. एकेन हस्तेन છે. હાથ પણ ડાભો કે જમણો લખેલ નથી.
૧૬. અજામિલ દષ્ટાન્ત ગીતાનુસાર સાવ નિરાધાર બને છે. પ્રભુમાં મન જોઈએ.
૧૭. ૮.૩.૩૧ 'छन्दोमयेन गरुडेन' ગરુડધ્વજ, કપિધ્વજ, મૂષકધ્વજ ધ્વજામાં આ નિશાન છે. વાહન નહિ.
૧૮. ૩.૩૦.૨૯ अत्रैव नरकः स्वर्गः इति मातः प्रचक्षते. અહીં જ ઉપર નહિ.
૧૯. ૧૦.૧૩.૨૧ 'संसार सर्पदृष्टं यो विष्णुशतं' તો સામો સર્પ કે સંસારસર્પ.
૨૦. ૧૧.૨૭.૩૧ સ્વર્ણધર્માનુવાક્ મહાપુરુષવિદ્યા રામરાજન પુરુષસૂક્ત આ કયા ગ્રન્થમાં છે.
૨૧. स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयीनं श्रुतिगोचराः તો યજુ. ૨૬.૨ વ્યર્થ બને યથેમાં.
૨૨. ૧૦.૩.૫૩ यशोदानंद पत्नी च जातं परमबुध्यत न त लिङ्गं परिश्रान्ता. યશોદા બેભાન બને પણ દાસી તો હાજર હોય ને.
૨૩. કૃષ્ણજન્મ થયે નન્દ નિયુત ગાયો, વસુદેવ અયુત ગોદાન કરે તે ગામ કેવડું.
૨૪. ૪.૨૫ (૭.૮) યજ્ઞમાં હિંસા થતી જે ઇન્દ્ર મખવર્ણને નથી લખ્યું.
૨૫. ૯.૮.૫ સગર રાજાના પુત્રોએ આ સાગર બનાવ્યો છે.
તર્કહીન હાસ્યાસ્પદ વર્ણન કે યાદવકુમારોને ભણાવવા શિક્ષકો ૩ કરોડથી વધુ હતા તો યાદવકુમારો કેટલા હશે. ૧૦.૯૦.૪૦ तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीति शतानि च.
૨૬. ૧.૩, ૨.૭, ૧૧.૪ માં અવતારોનું વર્ણન છે. દરેક સ્થળે ભિન્નતા છે. ૧.૩ વ્યાસજી જન્મ્યા બાદ શ્રી રામ જન્મ્યા લખ્યું તે શી રીતે બને. (૨૧) ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् (૨૨) नरदेहत्वमापन्नः सुरकार्य चिकीर्षया समुद्रनिग्रहादीनि (રામ) આ વ્યતિક્રમ છે. (કૃષ્ણનું પ્રસિદ્ધ નામ શું ?) વાસુદેવ નામ છે.
૨૭. ૧૨.૨.૯ ''अथाहमंशागेन देवक्यां पुत्रतांशुले ૧૨.૨.૪૨સાવિધશાંશ ભાગને મનઃ આનક દુન્દુભેઃ (વિષ્ણોરંશેન અવતીર્ણ અનેકવાર છે. ત્રિપાદૂર્ધ્વ - પૂર્ણાવતાર નહિ

૨૮. ગીતાનો ઉલ્લેખ ભાગવતમાં છે. ગીતા (મ.ભારત) વ્યાસકૃત નથી. લોકમાન્ય તિલકે કહ્યું છે. ગીતા-મહાભારત વ્યાસે લખ્યું નથી. તો ભાગવતમાં વ્યાસજી ક્યાંથી હોય.

૨૯. ૨.૧.૮ ઈદં ભાગવતં નામ અધીતવાન્ ...પરાદૌ દેવૈપાયનાદહો। શું શુકજી પુરો દ્વાપર જીવ્યા હશે ? કૃષ્ણ પેલા શુક હતા.

૩૦. ભાગવતના લેખક શ્રીઅનન્ત સંકર્ષણના ભક્ત છે આથી તે માટે વારંવાર સ્તુતિ છે.

૩૧. ભાગવત પુરાણનું ધ્યેય સગુણોપાસના ખરી પણ અંતિમ નિર્ણય અદ્વૈત સિદ્ધિ છે.

૩૨. ૪.૨૬ સતી બળી ભસ્મ થયા પછી શક્તિપીઠ કલ્પના નિરાધારને ?

૩૩. ૬.૯.૬ એમ.સી. (રજોદર્શન) વર્ણન પહેલા નહિ હોય શું ? ભૂમ્યમ્બુદ્રુમયોભિદ્‌ભ્યશ્ચતુર્ધા વ્યણજદ્ હરિ।

૩૪. ૭.૫.૩૦ ‘મતિર્નકૃષ્ણે પ્રહ્લાદ કહે છે કૃષ્ણ જન્મ્યા જ નથી. પછી નામ શી રીતે.

૩૫. ૫.૧.૧૬ વલ્લભાચાર્યે ગંગામાં સમાધિ લીધી તે યોગ્ય નથી. મુક્તોપિ ગંગામાં કેમ, યમુનામાં કેમ નહિ ?

૩૬. ૧૦.૧૩ બ્રહ્મા વાછરડા ચોરે છે પણ દેવકી ગર્ભસ્થ પ્રભુનિ સ્તુતિ કરે છે, બ્રહ્મા તે જાણે છે દેહધારી પરમાત્મા છે પછી આ કામ કઈ રીતે યોગ્ય છે.

૩૭. ‘‘પાણિભ્યાં યોનિમાચ્છાદ્ય’’ ચીરહરણમાં વ્યાસજી લખે ખરા.

૩૮. ૧૧.૪ માં કૃષ્ણ અર્જુન નરનારાયણ લખ્યા છે પછી સર્વોત્તમ કેમ ?

૩૯. રાધા કોણ છે. ભાગવતમાં રાધા નામ નથી છતાં મંદિરો તેના ઘણા.

૪૦. સ્કંધ-૫ ની ભૂગોળ વર્તમાનમાં કોઈ બતાવી શકે ખરા ?

૪૧. અપાણિનીય પ્રયોગો જાણીને લખ્યા છે પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવા.

૪૨. ૧૮ હજાર શ્લોકો લખવા પેપરો જ ૧લી સદીમાં આવ્યા છે. વ્યાસજી પછી સૂત્રકાલ છે તેજ બતાવે છે કે પેપરો ત્યારે ન હતા.

૪૩. સમુદ્ર મંથનમાં જેર પ્રવાહી હતું તો દરિયાના જલ સાથે ભળી જાય, યા લોટો વાટકો લઇ ગયેલ કોઈ હોય તો મહાદેવ મુખ સુધી પહોંચને ત્યાં સમર્થ વિષ્ણુ હાજર હતાં છતાં તે વિષ પાન કેમ નથી કરતા.

૪૪. ૧૦૦ વર્ષ સુધી ગજેન્દ્ર અને મગરનું યુદ્ધ ચાલ્યું તે ખાધા વિના મરી ન ગયા બે વર્ષ સુધી ભોજન વિના કોઈ જીવે નહિ.

૪૫. સમુદ્ર મધ્યે નવી નગરી દ્વારકા વસેલી જોઈને ત્યારની પ્રજાને આશ્ચર્ય ન થયું ? અદ્‌ભૂત કાર્ય છતાં બધાય કૃષ્ણને પ્રભુ ન માનતા.

૪૬. બલરામને અવતાર ગણાય તો રામ સાથે લક્ષ્ણાવતાર કેમ નહિ.

૪૭. બલરામ મદિરા બહુ પીતા છતાં લોકો નિંદા કેમ નહિ કરતા હોય, વસુદેવ તો જેલમાં હતાં પછી બલરામ જન્મથી પ્રજાને શંકા કેમ ન થાય.

૪૮. પરીક્ષિતના અવસાનને ભસ્મૂભૂતઃ ગરલાગ્નિ ઝેરથી ભસ્મ થાય.

૪૯. વસુદેવને ૧૮ રાણીઓ. જેલમાં પણ સંતાન પેદા કર્યા. આવા રાગીને ત્યાં ભગવાન્ જન્મ લે તે નવાઈને ?

૫૦. કૃષ્ણ દેહત્યાગ મ.ભા. ભાગવત જુદી જુદી રીતે લખ્યું છે.

૫૧. ૧.૧૩.૪૬ એવં ૬.૪.૯ માં હિંસાને પ્રોત્સાહન છે તે આશ્ચર્ય કહેવાય, ૪.૨૫ માં ૭ અને ૮ માં પશુ હિંસા યજ્ઞમાં થતી તે વર્ણન છે.

અનેક આશંકાઓ છતાં શ્રી ભાગવતમ્ આપણને ભક્તિ જ્ઞાન પ્રેરક જરૂર છે.

વેદરક્ષામાં પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોનું પ્રદાન

– મહેશ બી. પટેલ, *શોધછાત્ર* -

– ભૂમિકા :

અનન્ત સૃષ્ટિની સત્તાનો મૂલાધાર જ્ઞાન છે અને આ જ્ઞાનનો ઉદ્‌ગમ વેદ છે. વેદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ચિન્તન પરંપરાનો પ્રાણ છે. એ જ કારણ છે કે કોઈપણ શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનના વર્ણન વખતે તે શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો આદિસ્રોત વેદમાં તપાસવામાં આવે છે.

પ્રાચીનકાળમાં મૌખિક પરંપરા દ્વારા વેદમન્ત્રો અને તેના ઉચ્ચારણવિધિની રક્ષા કરવામાં આવતી, પરંતુ સમયના વિકાસની સાથે ભારતીય બોલચાલની અન્ય ભાષાઓનો વિકાસ થતાં વૈદિક ભાષાની વિશેષતાઓનો હ્રાસ થયો. આથી વેદની પવિત્ર ઋચાઓના યોગ્ય ઉચ્ચારણની રક્ષા માટે, છન્દ, સ્વર અને માત્રા વગેરેના નિયમોના પરિચાયક એવા શિક્ષા, પ્રાતિશાખ્ય અને અનુક્રમણિકા આદિ ગ્રન્થોની રચના કરવામાં આવી.

– વેદરક્ષામાં પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોના પ્રદાન વિશે પૂર્વાચાર્યોનો મત :

વેદોની મૌલિક ઉચ્ચારણ પરંપરા અને વૈદિક વિશેષતાઓને ભવિષ્ય માટે સુરક્ષિત રાખવાની સમસ્યા તત્કાલીન આચાર્યો સમક્ષ હતી. તેના સમાધાન માટે પ્રાચીન આચાર્યોએ પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોનું પ્રવર્તન કર્યું. વાજસનેય પ્રાતિશાખ્યના ભાષ્યકાર ઉવટે ભાષ્યના આરંભમાં જણાવ્યું છે કે, 'વેદોના સમુચિત પાઠને ન જાણનારો વૈદિક જપાદિ ક્રિયાઓનો અધિકારી બનતો નથી. આથી વેદમંત્રોની સમ્યક્ પાઠસિદ્ધિ માટે વેદના અધ્યેતાએ પ્રાતિશાખ્યશાસ્ત્ર જાણવું જોઈએ.'[१] આનું તાત્પર્ય એવું નીકળે છે કે વેદની સમ્યક્ પાઠસિદ્ધિ પ્રાતિશાખ્યના જ્ઞાન વિના અસંભવ છે. આચાર્ય કાત્યાયનનું કથન છે કે (આ પ્રાતિશાખ્યશાસ્ત્રમાં) વેદના વિષયમાં સ્વર (– ઉદાત્તાદિ સ્વરો) અને સંસ્કાર (– લોપ, આગમ, વર્ણવિકાર તથા પ્રકૃતિભાવ)ના નિયમ કહેવામાં આવે છે.[२] આચાર્ય કાત્યાયનના આ કથનમાંથી એવું ફલિત થાય છે કે પ્રાતિશાખ્યો ઉદાત્તાદિ સ્વરોના નિયમો અને લોપાગમાદિ દ્વારા વેદના બાહ્ય સ્વરૂપની રક્ષા કરે છે. વળી, વર્ણોના દોષોના વિવેચન માટે પણ પ્રાતિશાખ્ય શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાનું વિધાન છે.[३] કોઈપણ પદના સંબંધમાં જ્યાં સુધી એવું જ્ઞાત નથી થતું કે તેનું સાધુ રૂપ કયું છે અને ઉચ્ચારણ કેવું છે, ત્યાં સુધી તે પદની શુદ્ધતાનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પ્રાતિશાખ્ય દ્વારા વૈદિક વર્ણો અને પદોના સાધુ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. એકવાર પદના સાધુ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ જાય ત્યારબાદ તેના દોષોનું વિવેચન કરવું શક્ય બને છે. આ પ્રમાણે વૈદિક વર્ણો અને પદોના શુદ્ધ સ્વરૂપની રક્ષા પ્રાતિશાખ્ય દ્વારા થાય છે.

તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય ૧.૧ પર વૈ. આ. ભાષ્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગુરુત્વ, લઘુતા ઇત્યાદિના જ્ઞાન માટે પ્રાતિશાખ્ય નામના લક્ષણ ગ્રંથનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે.[४] તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય ૨૪.૫ માં

---

१. जपादौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक्पाठमजानतः ।
प्रातिशाख्यमतो ज्ञेयं सम्यक्पाठस्य सिद्धये ॥

२. स्वरसंस्कारयोश्छन्द सि नियमः ॥ वा. प्रा. १.१.

३. वर्णदोषविवेकार्थम् ॥ वा. प्रा. १.२६

४. अथ किमर्थं.....वक्ष्यति ॥ वा. प्रा. १.१. पर वै.आ.

 ISSN : 2249 - 9369

વિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે વૈદિક ભાષાના અધ્યેતાએ ગુરુત્વ, લઘુતા, સામ્ય, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત, લોપ, આગમ, વિકાર, પ્રકૃતિ, વિક્રમ, ક્રમ, સ્વરિત, ઉદાત્ત, શ્વાસ, નાદ અને અંગ આ બધાને જાણવા જોઈએ.[૫] તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યમાં એમ પણ કહેવાયું છે કે જે પદપાઠ અને ક્રમપાઠના ભેદને જાણે છે, જે સ્વર અને માત્રાના વિભાગમાં વિચક્ષણ છે તે આચાર્યત્વને પ્રાપ્ત કરે છે.[૬] તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યના ઉપર્યુક્ત વિધાનોથી એમ ફલિત થાય છે કે આચાર્યત્ત્વની પ્રાપ્તિ એ ગુરુત્ત્વ, લઘુતા ઇત્યાદિના જ્ઞાનથી સાપેક્ષ છે. ગુરુત્ત્વ, લઘુતા વગેરેનું સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાતિશાખ્યશાસ્ત્ર દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જો કે ગુરુત્ત્વાદિ વિષયોનું પ્રતિપાદન શિક્ષા અને વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રોમાં પણ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ત્યાં આ વિષયોનું પ્રતિપાદન વિપ્રકીર્ણ હોવાથી, તેમાં ચોક્કસ વિષય-વિભાગ ન હોવાથી અને શાખા કે ચરણાનુસારી વિશેષ વિધાન ન હોવાથી તેનું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી. જ્યારે પ્રાતિશાખ્ય શાસ્ત્રમાં આ વિધાન શાખા કે ચરણાનુસારી, સુવ્યવસ્થિત, સુસંબદ્ધ અને વિશેષ રૂપથી કરવામાં આવ્યું છે. જેનાથી વિષયનું ગ્રહણ સરળતાથી થઈ શકે છે. ઋક્પ્રાતિશાખ્ય ભાષ્યમાં ઉવટે નોધ્યું છે કે શિક્ષા, છન્દ અને વ્યાકરણ દ્વારા સામાન્યરૂપથી કહેવાયેલા લક્ષણ, તે આ શાખામાં આ પ્રકારે છે એનું વિધાન કરવું એ પ્રાતિશાખ્ય શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.[૭]

– વેદરક્ષામાં પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોના પ્રદાન અંગે અર્વાચીન વિદ્વાનોના મત :

૧) वेदों के शुद्ध उच्चारण के लिये आवश्यक ध्वनि शास्त्रीय अध्ययन प्रातिशाख्यों में है। ... प्राचीन उच्चारण के परिज्ञान के लिये ये ग्रन्थ हमारे लिये अत्यन्त महत्त्वपूर्ण सामग्री है।

— संस्कृतभाषा - टी. बरो. (अनुवादक-डॉ. भोलाशंकर व्यास) पृष्ठ-५७

टी. બરોનું આ વિધાન વેદમન્ત્રોના શુદ્ધ ઉચ્ચારણને અદ્યાવધિ સુરક્ષત રાખવામાં પ્રાતિશાખ્યોના મહત્ત્વને દર્શાવે છે.

૨) वेदों की सुरक्षा और अर्थबोध के लिये पदपाठ का विशेष महत्त्व है। पदपाठ के आधार पर क्रमपाठ, जटापाठ, घनपाठ इत्यादि पाठों का प्रचलन हुआ जिनके द्वारा वेदों की रक्षा में विशेष सहायता मिलती है। ... प्रातिशाख्यों के नियम सर्वथा पदपाठ पर आश्रित है।

— वैदिक व्याकरण-डॉ. रामगोपाल, पृष्ठ-१८५

ડૉ. રામગોપાલ પદપાઠમાંથી સંહિતાપાઠના નિર્માણના નિયમોના વિધાન દ્વારા વેદરક્ષામાં પ્રાતિશાખ્યના પ્રદાનનો નિર્દેશ કરે છે.

---

૫. गुरुत्वं लघुता साम्यं ह्रस्वदीर्घप्लुतानि च।
लोपागमविकाराश्च प्रकृतिर्विक्रमः क्रमः॥
स्वरितोदात्तनीचत्त्वं श्वासो नादोऽङ्गमेव च।
एतत्सर्वं तु विज्ञेयं छन्दोभाषामधीयता॥ तै.प्रा. २४.४-५

૬. पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः।
स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्यसंसदं॥ तै.प्रा. २४.६

૭. शिक्षाच्छन्दोव्याकरणैः सामान्येनोक्तलक्षणम्।
तदेवमिह शाखायामिति शास्त्रप्रयोजनम्॥

३) प्रातिशाख्यों के माध्यम से एक ओर तो भारत में वैदिक व्याकरण संबंधी अध्ययन के इतिहास का श्रीगणेश होता है और दूसरी ओर वेदों को शाश्वत बनायें रखने के कारण वेदों के अमूल्य-निधि के स्वरूप दृष्टिगत होते हैं।

— प्रातिशाख्यों में प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दों का आलोचनात्मक अध्ययन-डॉ. इन्द्रा, पृष्ठ-०५

વેદોને શાશ્વત બનાવવામાં પ્રાતિશાખ્યોના પ્રદાનને ડૉ. ઇન્દ્રા પણ સ્વીકારે છે.

४) भाषा के बाहरी स्वरूप को जानने के लिए जितना महत्त्व व्याकरण का है, उतना ही महत्त्व वेदमन्त्रों के बाहरी स्वरूप को जानने के लिए प्रातिशाख्यों का है। ... विन्टरनित्स जैसे विद्वानों ने प्रातिशाख्यों के महत्त्व का निरुपण दो दृष्टियों से किया है। ... दूसरे प्रातिशाख्यों का महत्त्व वैदिक संहिताओं के मूल स्वरूप को आजतक सुरक्षित रखने में निहित है।

— ऋक्प्रातिशाख्य और अष्टाध्यायी का तुलनात्मक अध्ययन, डॉ. मांगेराम यादव, पृष्ठ ३.४

ડૉ. માંગેરામ યાદવ વૈદિક ભાષાના બાહ્ય સ્વરૂપને સમજવામાં અને સંહિતાઓની સુરક્ષામાં પ્રાતિશાખ્યોનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે.

५) The Pratisakhyas, besides giving general rules for the proper pronunciation of the vedic language in general, were intended to record what was peculiar in the pronunciation of certain teachers and their Schools.

– A History of Ancient Sanskrit literature Muller, page -119.120

મ્યૂલર પણ વેદમન્ત્રોના ઉચ્ચારણમાં પ્રાતિશાખ્યોના પ્રદાનને સ્વીકારે છે.

– વેદરક્ષામાં પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોનું પ્રદાન :

પ્રાતિશાખ્યોમાં મુખ્યત્ત્વે નિમ્નલિખિત વિષયોને ધ્યાનમાં રાખીને વેદરક્ષાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

(૧) વર્ણ અને વર્ણોચ્ચારણ વિચાર :

પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોમાં વેદની વિભિન્ન શાખાઓને માન્ય એવા વર્ણોની વિવેચના કરવામાં આવી છે. લૌકિક અને વૈદિક વર્ણોની જેમ જ વેદની બધી શાખાઓમાં પણ વર્ણોની સંખ્યા અને ઉચ્ચારણની બાબતોમાં સમાનતા જોવા મળતી નથી[૮] જેમ કે વાજસનેયી પ્રાતિશાખ્યમાં વર્ણોની સંખ્યા ૬૫ છે, જેમાં સ્વરો ૨૩ અને વ્યંજનોની સંખ્યા ૪૨ છે.[૯] જ્યારે તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યના ત્રિભાષ્યરત્ન પ્રમાણે તૈ. સં માં વર્ણોની સંખ્યા ૬૦ છે. જેમાં સ્વરો ૧૬ અને વ્યંજનો ૪૪ છે.[૧૦] અહીં સ્પષ્ટ પણે શુક્લ યજુર્વેદના વાજસનેય પ્રાતિશાખ્ય અને કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાના તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યમાં સ્વરો અને વ્યંજનોની સંખ્યામાં તફાવત જોવા મળે છે. આ અસમાનતા શાખાગત છે. ઋક્પ્રાતિશાખ્યમાં સ્વર ૧૨ અને વ્યંજનોની સંખ્યા ૩૬ છે.[૧૧] પાણિનીય શિક્ષામાં

८. विशेष दृष्टव्य - प्रातिशाख्यों तथा शिक्षाग्रन्थो में विहित ध्वनिविज्ञान। पृ. ५१ से ७८

९. त्रयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः द्वाचत्वारिंशद् व्यंजनानि एतावान्वर्णसंग्रहः ॥ वा. प्रा. ८.२८

१०. तै. प्रा. १.१ पर त्रिभाष्यरत्न

११. ऋग्वेदप्रातिशाख्य-एक परिशीलन, पृ. ७ से १३.

વર્ણોની સંખ્યા ૬૩ કે ૬૪ કહી છે.[૧૨] આમ જોતાં બધાં પ્રાતિશાખ્યો પોતપોતાની શાખાના સ્વરો અને વ્યંજનોનું પરિગણન કરે છે. ઋક્પ્રાતિશાખ્ય એ ઉષ્મવર્ણોની સંખ્યા આઠ માની છે.[૧૩] જે અન્યત્ર જોવા મળતી નથી. આમ પોતાની શાખાની સંહિતાના વર્ણોની સુરક્ષા એ પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોનું પ્રાથમિક પ્રયોજન છે.

શતપથ બ્રાહ્મણનો મત છે કે અસુર લોકો અશુદ્ધ ઉચ્ચારણના કારણે પરાભૂત થયા. આથી બ્રાહ્મણે ક્યારેય વાણીને મ્લેચ્છિત ન કરવી.[૧૪] આમ, અતિ પ્રાચીનકાળથી જ વેદમન્ત્રોના શુદ્ધ ઉચ્ચારણને સવિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. વર્ણોની સંખ્યાની જેમ જ દરેક શાખામાં વર્ણોના ઉચ્ચારણમાં પણ કેટલીક વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. જેની સુવ્યવસ્થિત નોંધ પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધ ઉચ્ચારણની વિવેચના ઉપરાન્ત ઉચ્ચારણદોષોનું વિવરણ પણ આ ગ્રન્થોમાંથી મળે છે.

ઋક્પ્રાતિશાખ્ય પ્રમાણે પાદની છન્દઃપરિમાણની દૃષ્ટિએ જ્યાં અક્ષરની ન્યૂનતા જણાય ત્યાં પાદને પૂર્ણ કરવા માટે અક્ષરોને પૃથક્ કરી દેવા અને સંયુક્ત વ્યંજનોમાં આવેલા य्, व् સ્થાને इय्, उव् નું ઉચ્ચારણ કરવું.[૧૫] જેમ કે, त्र्यम्बकं यजामहे ને त्रियम्बकं यजामहे। ઋ. ૭.૫૯.૧૨ આ ઉદાહરણ ગાયત્રી છન્દના એક પાદનું છે. અમુક વિશેષ પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચારણના વિધાન ઉપરાન્ત પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થો તદ્ તદ્ શાખામાં વ્યંજનો અને સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં જે વિવિધતા કે વિશેષતા છે, તેની સુવ્યવસ્થિત નોંધ આપે છે. જેમ કે અન્તઃસ્થ વર્ણો અને ઉષ્મવર્ણોના ઉચ્ચારણમાં દરેક પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થમાં પ્રાયઃ અસમાનતા જોવા મળે છે.[૧૬] વળી, પ્રાતિશાખ્યો ઉદાત્તાદિ સ્વરોના ઉચ્ચારણનું પણ વિધાન કરે છે.

(૨) સ્વરવિચાર :

વ્યાકરણાદિમાં કહેવાયેલ પ્રકૃતિ-પ્રત્યય વિભાગ કાલ્પનિક હોવાથી ક્વચિત્ તેનો ત્યાગ શક્ય છે. પરંતુ સ્વર તો શબ્દોનો પોતાનો ઉચ્ચારણધર્મ છે. તે બહારનો અંશ નથી. આથી સ્વરનો પરિત્યાગ કોઈપણ અવસ્થામાં થઈ શકતો નથી.[૧૭] સ્વરભિન્ન વૈદિક ભાષા કલ્પી શકાય તેમ નથી. આમ વૈદિક ભાષામાં સ્વરોનું ખૂબ જ મહત્ત્વ છે. વેદમન્ત્રોના ગાન વખતે સ્વરના ઉચ્ચારણમાં નાની સરખી ત્રુટિને પણ અનર્થ ગણવામાં આવે છે.

પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોમાં સ્વરોનું વિવરણ વિસ્તારપૂર્વક અને વૈજ્ઞાનિક ઢબે કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાકરણાદિમાં સ્વરમીમાંસા સર્વ સામાન્યરૂપથી કરવામાં આવી છે. પરન્તુ સ્વરોનું શાખાનુસારી પ્રવચન તો પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વરો એ વૈદિક ભાષાનું અવિભાજ્ય અંગ છે. સ્વરભેદથી અર્થભેદ થતો હોવાથી વેદાર્થઘટનમાં સ્વરજ્ઞાન અત્યન્ત આવશ્યક માનવામાં આવે છે. જેમ કે **यमः** શબ્દ આદ્યુદાત્ત હોય ત્યારે येन गच्छति એવો કરણમૂલક અર્થ આપે છે, જ્યારે આજ **यमः** શબ્દ અન્તોદાત્ત હોતાં वैवस्वत અર્થનો દ્યોતક બને છે. પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થો સ્વરજ્ઞાનના વિધિરૂપ શાસ્ત્રો છે. જેમાં સ્વરવિષયક વિવેચના વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવી છે.

---

१२. त्रिषष्टिश्चतुषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः । पा. शि. ३
१३. ऋग्वेद प्रातिशाख्य-एक परिशीलन, पृ. १४
१४. वैदिक व्याकरण भाग-१, पृ. ३
१५. ऋ.प्रा. १७.२२-३३, तथा ८.४०
१६. विशेष दृष्टव्य-वैदिक व्याकरण भाग-१, पृ. ३ से २३
१७. वैदिक स्वरमीमांसा, पृ. ३ पर टिप्पणी

તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય પ્રમાણે સ્વરોની સંખ્યા ચાર છે.[१८] તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય ૨૩.૧૬ પ્રમાણે આહ્વરક શાખામાં સ્વરોની સંખ્યા ત્રણ છે. વાજસનેયી પ્રાતિશાખ્યમાં ક્રમશઃ સાત ૧.૧૨૭, ત્રણ ૧.૧૨૮, બે ૧.૧૨૯ અને એક ૧.૧૩૦ સ્વરોનો ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ ૧.૧૨૮ પર ઉવટ જણાવે છે કે યજુર્વેદમાં ઉદાત્તાદિ ત્રણ સ્વરો છે.[१९] સમગ્ર વૈદિક સાહિત્યમાં ઉદાત્તાદિ ત્રણ સ્વરોને જ મુખ્ય ગણવામાં આવે છે. આ સ્વરોમાં ઉચ્ચારણ વૈવિધ્ય છે. જો કે સમ્પ્રતિ ઉદાત્તાદિ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ લુપ્તપ્રાય હોવાથી તે હસ્તચાલન દ્વારા દર્શાવાય છે. આમ છતાં સ્વરોના ઉચ્ચારણના સંદર્ભે પ્રાતિશાખ્યોમાં નીચેની બાબતોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

- ઋક્પ્રાતિશાખ્ય અનુસાર આયામ (—વાયુના કારણે શરીરાવયવોનું થનારું ઊર્ધ્વગમન) વિશ્રમ્ભ (—વાયુના કારણે શરીરાવયવોનું થનારું અધોગમન) અને આક્ષેપ (—વાયુના કારણે શરીરાવયવોનું થતું તિર્યગ્ગમન)થી અનુક્રમે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિતનું ઉચ્ચારણ થાય છે.[२०]
- વાજસનેય પ્રાતિશાખ્ય પ્રમાણે આયામ (—ગાત્રોના ઊર્ધ્વગમન)થી ઉદાત્ત, માર્દવ (—ગાત્રોના અધોગમન)થી અનુદાત્ત અને બંનેના સમાહારથી ઉચ્ચરિત સ્વર સ્વરિત છે.[२१]
- તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય અનુસાર ગાત્રોના નિગ્રહ, સ્વરની રુક્ષતા અનં કંઠના સંકોચથી ઉદાત્ત સ્વરનું ઉચ્ચારણ થાય છે[२२] તથા ગાત્રોનું ઢીલાપણું, સ્વરની મૃદુતા અને કંઠનો વિકાસ, આ પ્રયત્નોથી અનુદાત્ત સ્વરનું ઉચ્ચારણ થાય છે.[२३]
- પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોમાં સ્વરિત સ્વરના ઉચ્ચારણ અને તેના ભેદપ્રભેદની સવિસ્તર વિવેચના પ્રાપ્ત થાય છે.[२४]

પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થો સ્વરોના ઉચ્ચારણની પરંપરાને અક્ષુણ્ણ બનાવવામાં મહત્ત્વનું યોગદાન આપે છે. વેદમન્ત્રોના શુદ્ધ ગાનની પરંપરાને અદ્યાવધિ જાળવી રાખવામાં પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોએ અગત્યની ભૂમિકા ભજવી છે એમાં સંશય નથી.

(૩) સન્ધિવિચાર :

પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોની સન્ધિવિષયક વિચારણા અત્યન્ત વિશાળ છે. આ ગ્રન્થોનું મુખ્ય પ્રયોજન પદપાઠમાંથી સંહિતાપાઠનું નિર્માણ કરવાનું હોવાથી તેની સન્ધિવિષયક વિચારણા વિશદ છે. તેમાં સન્ધિવિધાનોની સાથે સાથે તદન્તર્ગત થનારા દીર્ઘત્વ, હ્રસ્વત્વ, લોપ, આગમ, પ્રકૃતિભાવ, નતિ, વિસર્જનીયના વિકારો, સ્વરોમાં થનારા વિકારો આદિની સુવ્યવસ્થિત નોંધ જોવા મળે છે.

પ્રાતિશાખ્યકારો પદોને સંહિતાની પ્રકૃતિ માનીને પદોના આધાર પર સંહિતા સંબંધી વિકારોનું વ્યાખ્યાન કરે છે. આથી સંહિતાપાઠની સુરક્ષામાં પ્રાતિશાખ્ય સાક્ષાત્ ઉપકારક બને છે. તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય (૨૪.૧ થી

१८. तैत्ति. प्राति. २३.१८ से २०
१९. वाज. प्राति. १.१२८ पर उवट
२०. ऋ. प्रा. ३.१ तथा ३.१ पर उवट
२१. दृष्टव्य – वाज. प्राति. १.१०८ से ११० तथा उवट भाष्य
२२. आयामो दारुण्यमणुता खस्येच्त्युच्चैःकराणि शब्दस्य । तै. प्रा. २२.९
२३. अन्ववसर्गो मार्दवमरुता खस्येति नीचैःकराणि । तै. प्रा. २२.१०
२४. विशेष दृष्टव्य – वैदिक व्याकरण भाग–२, पृ. ८४४ से ८८२

૪) અનુસાર પદસંહિતા, અક્ષરસંહિતા, વર્ણસંહિતા અને અંગસંહિતા, આ ચાર સંહિતાના પ્રકારો છે.[૨૫] તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યના પાંચથી નવ, ૨ અગિયાર, બાર અને તેરમા અધ્યાયના આરંભમાં પદસંહિતા, દશમા અધ્યાયમાં અક્ષરસંહિતા, તેરમા, ચૌદમા અને સોળમા અધ્યાયમાં વર્ણસંહિતા તથા એકવિસમા અધ્યાયમાં અંગસંહિતાની વિસ્તૃત વિવેચના કરવામાં આવી છે.[૨૬] ઋક્પ્રાતિશાખ્યમાં ભાષ્યકાર ઉવટે આર્ષીસંહિતા અને ક્રમસંહિતા એમ સંહિતાના બે પ્રકાર દર્શાવ્યા છે.[૨૭] જ્યારે વાજસનેય પ્રાતિશાખ્યમાં આવા કોઈ ભેદ દર્શાવવામાં આવ્યા નથી પરંતુ તેમાં સ્વરસંધિ, વ્યંજનસન્ધિ, સ્વર-વ્યંજનસન્ધિ અને વ્યંજન-સ્વરસન્ધિ, આવી ચાર સન્ધિઓ ઉવટે દર્શાવી છે.[૨૮] પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોએ તો પોત-પોતાની સંહિતાઓમાં આવનારા પદાદિ અને પદાન્તીય વર્ણોની ગણતરી કરીને તેના માટે સંહિતાની વિચારણા કરી છે.[૨૯] જેમ કે અ. પ્રા. (૧.૫) લકારને પદાન્તીય માને છે અને અથર્વવેદમાં बाल् (૧,૩,૧) शल् (૨૦,૧૩૫,૧) વગેરે લકારાન્ત ઉદાહરણો મળે છે. પરંતુ ઋક્પ્રાતિશાખ્ય તથા વાજસનેય પ્રાતિશાખ્ય લકારને પદાન્તીય માનતા નથી. કારણ કે તેમની સંહિતાઓમાં પદાન્તીય લકારનું ઉદાહરણ મળતું નથી.[૩૦]

પદપાઠમાંથી સંહિતાપાઠનું નિર્માણ કરતી વખતે વર્ણોમાં જે પરિવર્તન-વિકારો આવે છે તેની નોંધ રાખીને પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થો સંહિતાની અક્ષુણ્ણ પરંપરાને જાળવી રહ્યાં છે. આજે આપણી સમક્ષ સંહિતાઓ જે સ્વરૂપે વિદ્યમાન છે, બરાબર પ્રાતિશાખ્યોના કાળમાં પણ સંહિતાઓનું સ્વરૂપ આજ રહ્યું હશે એમાં સંશય નથી.

(૪) પદ-ક્રમ-જટાદિ પાઠ વિચાર :

વેદના પદોના અર્થમાં ઋષિઓને જ્યારે સન્દેહ થવા લાગ્યો હશે ત્યારે તેમને પદપાઠની આવશ્યકતા જણાઈ હશે. જેનાથી સંહિતાના વિષયમાં થનારા વિભિન્ન પદવિકારોથી મુક્ત એવા શુદ્ધ પદનું જ્ઞાન થઈ શકે. અ. પ્રાતિ. અનુસાર પદોના આદિ, અન્ત, શુદ્ધ સ્વરૂપ (–શબ્દ), સ્વર તથા અર્થના જ્ઞાન માટે પદપાઠનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે.[૩૧] સંહિતાની સુરક્ષા તથા અર્થઘટન માટે પદપાઠનું સવિશેષ મહત્ત્વ છે. તથા પદપાઠના આધારે ક્રમ-જટાદિ પાઠોનું પ્રચલન થતું હોવાથી વેદરક્ષાને વિશેષ સહાયતા પ્રાપ્ત થાય છે અને આગળ જોયું તે પ્રમાણે પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થો પદપાઠ પર આશ્રિત છે.

સામવેદ તથા તૈત્તિરીય સંહિતાનો પદપાઠ ઋગ્વેદ, અથર્વવેદ તથા વાજસનેય સંહિતાના પતપાઠ કરતાં ભિન્ન છે. જેનું કારણ વેદના પદોના અર્થઘટનમાં જોવા મળતો મતભેદ હોઈ શકે. પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોના નિયમો પોતાની શાખાના વિશેષ વિધાનો, તે વિધાનોની વિશેષતાઓને ઉલ્લિખિત કરે છે. જેમ કે અ.પ્રા.નો મત છે કે उद् ઉપસર્ગ સાથે हन्, ह, स्था કે स्तम्भ ધાતુના સમાસમાં ઉપસર્ગને અવગ્રહ દ્વારા પૃથક્ કરવામાં આવતો નથી.

૨૫. पदसंहिता अक्षरसंहिता वर्णसंहिता अङ्गसंहिता चेति । तै. प्रा. २४.२
૨૬. तै. प्रा. २४.२ पर त्रिभाष्यरत्न
૨૭. ऋग्वेदप्रातिशाख्य–एक परिशीलन, पृ. ११५
૨૮. वाज. प्राति. ३.३ पर उवट
૨૯. विशेष दृष्टव्य – वैदिक व्याकरण, पृ. ७८.७९
૩૦. वैदिक व्याकरण । भाग–१, पृ. ७८
૩૧. वैदिक व्याकरण । भाग–१, पृ. १८४

પરંતુ આજ બાબતે વાજસનેય પ્રાતિશાખ્યનું કથન છે કે આદિભાગના વિષયમાં સંશય હોવાથી उत्तम्भन, उत्थान, उत्थित આદિમાં અવગ્રહ થતો નથી વગેરે. પરંતુ તૈત્તરીય સંહિતામાં આને અવગ્રહ દ્વારા દર્શાવાય છે.[32] એ જ પ્રમાણે અ. પ્રાતિ. વાજ. પ્રાતિ. પ્રમાણે પદપાઠમાં अन् ધાતુથી બનેલાં રૂપોની સાથે प्र ઉપસર્ગના સમાસમાં અવગ્રહ થતો નથી. જેમ કે, प्राणन्ति (अ. १३.३.३.) प्राणः (वा. सं. २०.६) વગેરે પરંતુ તૈત્તિરીય સંહિતામાં તેને અવગ્રહથી દર્શાવાય છે.[33] વગેરે.

પદપાઠની વેદરક્ષામાં શું ઉપાદેયતા છે, તેના આધારે પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોની વેદરક્ષામાં ઉપાદેયતા જાણી શકાશે. નિમ્નલિખિત બાબતો પદપાઠની વેદરક્ષામાં ઉપાદેયતા દર્શાવે છે.

– વાજસનેય પ્રાતિશાખ્ય ૪.૧૮૨ પર ભાષ્યકાર ઉવટનું કથન છે કે સંહિતાગત મન્ત્રોના અર્થનું સુસ્પષ્ટ જ્ઞાન પદપાઠથી થાય છે.
– પદનુંમૂળ સ્વરૂપ શું છે, તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પદપાઠથી જ સંભવ છે.
– પદપાઠથી પદના પ્રકૃતિ-પ્રત્યયની મહત્ત્વપૂર્ણ જાણકારી મળે છે. જેનાથી અર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયતા થાય છે.
– પદપાઠ દ્વારા વૈદિક શબ્દરાશિની સુરક્ષા સમ્યક્ પ્રકારે થઈ શકે છે. પદપાઠથી ક્રમ, જટા, માલાદિ પાઠોનું પ્રચલન થતું હોવાથી વેદના વર્ણ, સ્વર વગેરેની અવિસ્મયકારી રક્ષા થઈ શકે છે.

હવે પ્રાતિશાખ્યોના નિયમોનો આધાર પદપાઠ છે.[34] પ્રાતિશાખ્ય પદપાઠમાંથી સંહિતાપાઠના નિર્માણના નિયમોનું વિધાન કરે છે. આથી પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થો પદપાઠના નિયમોના વિધાન દ્વારા વેદરક્ષામાં સહાયક બને છે. વળી, પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોમાં પદપાઠ ઉપરાન્ત ક્રમપાઠ, જટાપાઠ વગેરેનું પણ વિધાન થયું છે. વાજસનેય પ્રાતિશાખ્ય અનુસાર ક્રમપાઠનું પ્રયોજન સ્મૃતિ છે.[35] વળી, સંહિતાપાઠના અવસાનોનું પણ ક્રમપાઠમાં સંરક્ષણ થાય છે.[36] ક્રમપાઠમાં બે પદોનો સન્ધિ સહિત પાઠ થતો હોવાથી પદ અને સંહિતા બંનેનું સ્વરૂપ તેમાં લક્ષિત થાય છે. આમ ક્રમપાઠ એ પદપાઠ અને સંહિતાપાઠનો મધ્યવર્તિ છે. ક્રમપાઠ પણ પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોનો વિષય છે. ઋક્પ્રાતિશાખ્યમાં ક્રમપાઠની વિસ્તૃત વિવેચના પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫) વેદાધ્યયન વિચાર :

પ્રાચીનકાળથી જ વેદોની રક્ષા માટે અધ્યયન-અધ્યાપનની મૌખિક પરંપરાનો આરંભ થયેલો છે. વર્ણ, પદ, સન્ધિ, સ્વર, છન્દ તથા પદ-ક્રમ-જટાદિ પાઠના સિદ્ધાન્તોની સાથે સાથે પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોએ આ પ્રાચીન મૌખિક પરંપરાને પણ ઉલ્લિખિત કરી છે. જેમાં ગુરુ અને શિષ્યની યોગ્યતાઓ વિશે પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. તદુપરાંત વૈદિક સંહિતાઓના પઠન-પાઠનની વિધિ, પાઠ્યવસ્તુ, પાઠ્યક્રમ ઇત્યાદિની વિવેચના પ્રાપ્ત થાય

---

३२. दृष्टव्य – वैदिक व्याकरण । भाग-१, पृ. १९६ तथा पृ. २११ पर टिप्पणी-२८
३३. दृष्टव्य – वैदिक व्याकरण । भाग-१, पृ. १९५ तथा पृ. २११ पर टिप्पणी-२६ तथा तै.सं. ५.२.१०
३४. पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि । नि. १.१७
३५. क्रमः स्मृतिप्रयोजनः । वाज.प्राति. ४.१८२
३६. अवसानार्थं पुनर्ग्रहणम् । वाज.प्राति. ४.१७९

છે. પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોએ આવી પ્રક્રિયાઓના નિર્દેશ દ્વારા મૌખિક પરંપરાને સુદૃઢ બનાવી છે. પ્રમુખ પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોના વેદાધ્યયન અંગેના વિધાનો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે.

– ઋ.પ્રા. પ્રથમ ગુરુ-શિષ્યની યોગ્યતાના વિચાર કરી, સૌપ્રથમ શિષ્ય ગુરુ સમીપ જઈને 'હે ભગવન્, ભણાવો' એમ પ્રાર્થના કરશે. તત્પશ્ચાત્ ગુરુ ૐ કારનું ઉચ્ચારણ કરીને ભણાવવાની શરૂઆત કરશે વગેરે વિધાનો કરવામાં આવ્યાં છે. અહીં અધ્યયન-અધ્યાપનની પાઠ્યવસ્તુ ઋગ્વેદ છે.
– વાજસનેય પ્રાતિશાખ્યમાં પાદશુદ્ધિ, આચમન ઈત્યાદિથી પવિત્ર અવસ્થામાં વેદાધ્યયનને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે.[૩૭] સ્થાનશુદ્ધિ, આસન, ઋતુ અને કાળને મહત્ત્વના માનવામાં આવ્યા છે.[૩૮] વેદાધ્યયનનો આરંભ ૐ કારનું ઉચ્ચારથી કરવાનું વિધાન છે.[૩૯] અધ્યયકાળમાં અધ્યેતાએ એક યોજનથી વધારે પગે ચાલવું નહીં તેમ જ મધુર અને સ્નિગ્ધ ભોજનનું પણ વિધાન વાજસનેય પ્રાતિશાખ્યમાં કરવામાં આવ્યું છે. અહીં વેદાધ્યયનનું ફળ પણ દર્શાવાયું છે.

(૬) છન્દોવિચાર :

વૈદિક સંહિતાઓનો અધિકતર ભાગ છન્દોબદ્ધ છે. સંપૂર્ણ ઋગ્વેદ છન્દોબદ્ધ છે. વેદમન્ત્રોના શુદ્ધ ઉચ્ચારણ માટે છન્દોનું સમ્યક્ જ્ઞાન અત્યન્ત આવશ્યક છે. વળી, પરંપરામાં એવું માનવામાં આવે છે કે વેદમંત્રના ઋષિ, દેવતા અને છંદને નહીં જાણનારો અધ્યેતા અને અધ્યાપક બંને પાપી બને છે.[૪૦] અર્થાત્ વેદના અધ્યયન-અધ્યાપન, પઠન-પાઠન માટે છંદોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. વેદના છંદજ્ઞાન માટે એક અલગ વેદાંગ હોવા છતાં વેદના સર્વસામાન્ય વિષય તરીકે ઋક્પ્રાતિશાખ્યમાં છંદવિષયક વિચારણા પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોમાં છંદ અંગે કોઈ જ વિમર્શ મળતો નથી. વૈદિક સાહિત્યમાં અનેક છંદો દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ અધિકતર મંત્રો ગાયત્રી, ઉષ્ણિક્, અનુષ્ટુપ્, બૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ્ અને જગતી, આ સાત છંદોમાં રચાયા છે.

વૈદિક છન્દોમાં બે બાબતો મહત્ત્વની છે. (૧) પાદ સંખ્યા અને (૨) અક્ષર સંખ્યા.

(૧) પાદ સંખ્યા

નિશ્ચિત અક્ષરોના સમૂહને પાદ કહેવામાં આવે છે. પાદનો અર્થ થાય છે 'પગ' જે રીતે પગથી પ્રાણીને ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે પાદના માધ્યમથી છન્દ ગતિ(-લય)ને પ્રાપ્ત કરે છે.

જો કે વૈદિક છન્દોની પાદસંખ્યા અંગે મતભેદ પ્રવર્તે છે. આમ છતાં ઋક્પ્રાતિશાખ્ય ૧૭.૩૭-૩૮ અનુસાર ૮ અક્ષરો તેમજ ૧૦ અક્ષરોના પાદોને ક્રમશઃ ગાયત્રીપાદ અને વૈરાજપાદ નામથી જાણવા જોઈએ. એ જ પ્રકારે ૧૧ અક્ષરો તથા ૧૨ અક્ષરોના પાદને અનુક્રમે ત્રૈષ્ટુભ

३७. वाज.प्राति. १.२०, ८.२७
३८. वाज.प्राति. १.२२, २३
३९. वाज.प्राति. १.१६
४०. अविदित्त्वा ऋषिच्छन्दो दैवतं योगमेव च ।
योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान्जायते सः ॥

અને જગતીપાદ જાણવા જોઈએ.[૪૧] ઋક્પ્રાતિશાખ્ય પ્રમાણે અન્ય બીજા પાદ આ ચાર પાદના જ વિકાર છે. આ ઉપરાન્ત ઋક્પ્રાતિશાખ્યમાં પાદમાં થનારા ગુરુ-લઘુભાવ, પાદવ્યવસ્થા તેમજ વિભિન્ન છન્દો વિષયક વિચારણા કરવામાં આવી છે.

(૨) અક્ષરસંખ્યા :

કેટલાક છન્દોનું સ્વરૂપ અક્ષરોની સંખ્યાના આધારે નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. ઘણીવાર આવા છન્દોનો પદવિભાગ નિશ્ચિત હોતો નથી. પરંતુ કેટલાક છંદોમાં અક્ષરસંખ્યા તેમજ પાદની ગણના પણ આવશ્યક માનવામાં આવે છે. આવા છંદોના અક્ષરોનું પાદોમાં વિભાજન કરવામાં આવે છે. આવા છંદોમાં લઘુ-ગુરુનું ધ્યાન રાખવામાં આવે છે.

હવે, અક્ષરસંખ્યા પર આધારિત છંદોમાં સંહિતાનો કોઈ મંત્ર અક્ષરસંખ્યાની કસોટી પર ખરો ન ઉતરે ત્યારે શું ? તેની પણ વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. એક અક્ષરની ન્યૂનતા હોય તે નિચૃત્, બે અક્ષરની ન્યૂનતા હોય તે છંદ માટે વિરાટ્ વિશેષણનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે એક અક્ષરની અધિકતા હોય તે ભૂરિક્ અને બે અક્ષર અધિક હોય તે છંદ સ્વરાટ્ કહેવાય છે. આ ઉપરાન્ત ન્યૂનાક્ષરની પૂર્તિ માટે વ્યૂહની વ્યવસ્થા સ્વીકારવામાં આવી છે.

વેદમન્ત્રના સમ્યક્ ઉચ્ચારણ માટે છંદોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. ઋક્પ્રાતિશાખ્ય છંદોનું વિધાન કરે છે. આમ, છંદોના વિવેચન દ્વારા પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોમાં વેદરક્ષાના હેતુને સાર્થક કરવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર :

વેદની સૈદ્ધાન્તિક પક્ષમાં રક્ષા કરવામાં પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થો અગ્રેસર છે. એક મતાનુસાર પ્રાતિશાખ્ય વેદના બાહ્ય સ્વરૂપની રક્ષા કરે છે. અર્થની રક્ષા માટે નિરુક્તાદિ શાસ્ત્રોનું પ્રણયન થયું છે. અર્થાત્ પ્રાતિશાખ્ય અર્થપક્ષની રક્ષા કરતાં નથી. પરંતુ સ્વર અને પદપાઠની દૃષ્ટિએ વિચારણા કરવામાં આવે તો પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થો અર્થપક્ષમાં પણ વેદરક્ષામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

ooo

૪૧. पादौ गायत्रवैराजावष्टाक्षरदशाक्षरौ ।
एकादशिद्वादशिनौ विद्यात् त्रैष्टुभजागतौ ॥

संदर्भसूचि :

१. ऋग्वेदप्रातिशाख्य-एक परिशीलन,डॉ वीरेन्द्रकुमार वर्मा, प्रथम संस्करण-१९७२, वाराणसी
२. ऋक्-प्रातिशाख्य और अष्टाध्यायी का तुलनात्मक अध्ययन, डॉ. मांगेराम यादव, प्रथम संस्करण-२००५, दिल्ली.
३. तैत्तिरीय प्रातिशाख्यम्-आर शामशास्त्री, के. रङ्गाचार्य, द्वितीय संस्करण-१९८५, दिल्ली
४. तैत्तिरीय प्रातिशाख्यम्-पं. सुधीरकुमार पाठकः, प्रथम संस्करण-२००९, वाराणसी
५. पाणिनीयशिक्षा-अवस्थी बच्चूलालो ज्ञानोपाह्वः, प्रथम संस्करण, संवत्-२०५०, उज्जैन
६. प्रातिशाख्यों तथा शिक्षाग्रन्थों में विहित ध्वनिविज्ञान-डॉ. विश्वनाथराम वर्मा, प्रथम संस्करण-२००९, वाराणसी
७. प्रातिशाख्यों में प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दों का आलोचनात्मक अध्ययन, डॉ. इन्द्रा, द्वितीय संस्करण-१९९१, वाराणसी
८. वाजसनेयि-प्रातिशाख्यम्-डॉ. वीरेन्द्रकुमार वर्मा, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली
९. वाजसनेय प्रातिशाख्य-एक परिशीलन, प्रो. युगलकिशोर मिश्र, प्रथम संस्करण-१९९७, वाराणसी
१०. वैदिक व्याकरण, डॉ. रामगोपाल, तृतीय संस्करण-२००२, दिल्ली
११. वैदिक स्वर मीमांसा, पं. युधिष्ठिर मीमांसक, तृतीय संस्करण, संवत्-२०४२, बहालगढ़, २००५
१२. संस्कृतभाषा, टी. बरो, अनुवाद-डॉ. भोलाशंकर व्यास, द्वितीय संस्करण-२००३, वाराणसी
१३. History of Ancient Sanskrit literature. Max Muller

વિક્રમોર્વશીયમ્ અને માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ નાટકમાં અર્થાન્તરન્યાસ નિરૂપણ

– શ્રીમતી રંજનબેન અંધારિયા, *શ્રીમતી ગાંધી મહિલા આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ, ભાવનગર*

આચાર્ય ભરતથી પંડિતરાજ જગન્નાથ પર્યંત પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો વિકાસ થયો છે. જેમાં રસ, રીતિ, વક્રોક્તિ, ધ્વનિ અને ઔચિત્ય સંપ્રદાયોની સાથે અલંકાર સંપ્રદાયનો સમાવેશ પણ થયો છે. આચાર્ય ભામહ અલંકાર સંપ્રદાયના પ્રણેતા છે કાવ્યાલંકાર ગ્રંથમાં ભામહે અલંકારોનું પ્રમુખત્વ સ્થાપિત કર્યું છે. આચાર્ય દંડી અને આચાર્ય મમ્મટ પણ સાહિત્યમાં અલંકારોનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. 'अथालंकार रहिता विधवेव सरस्वती' વિધાન દ્વારા અલંકારરહિત સરસ્વતીને વિધવાની ઉપમા આપી અગ્નિપુરાણે પણ અલંકારોની મુખ્યતા સ્વીકારી છે.

સાહિત્યશાસ્ત્રીઓએ અલંકારોના બે પ્રકાર દર્શાવ્યા છે – શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર. અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારનો સમાવેશ અર્થાલંકારમાં થયો છે. ભામહ, દંડી અને મમ્મટની અર્થાન્તરન્યાસની વ્યાખ્યામાં પ્રાયશઃ સમાન તત્ત્વોનું નિરૂપણ થયું છે. જેમાં સામાન્ય અને વિશેષ વિધાન તથા સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યનો સમાવેશ થયો છે.

उपमा कालिदासस्य नोत्कृष्टेति मतं मम ।
अर्थान्तरस्य विन्यासे कालिदासो विशिष्यते ॥

પ્રસ્તુત ઉક્તિ મહાકવિ કાલિદાસની અર્થાન્તરન્યાસ નિરૂપણ વિષયક પ્રશસ્તિ સૂચવે છે. મારા શોધપત્રમાં વિક્રમોર્વશીયમ્ અને માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ નાટકદ્વયના અર્થાન્તરન્યાસનો અભ્યાસ થયો છે.

मनोविनोदनफलैरेवंविधैर्धारितं कामार्थं जनं - દક્ષિણ પવનને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલી પુરુરવાની ઉક્તિ પ્રિયા-ઉર્વશીનો પ્રેમપત્ર ચોરી લેવા બદલ ઉપાલંભરૂપે રજૂ થઈ છે. પ્રસ્તુત સામાન્ય વિધાન દ્વારા વિયોગમાં વિનોદના સાધન દ્વારા પ્રેમીઓની જીવન ટકાવી રાખવાની ક્ષમતાનો કવિ નિર્દેશ કરે છે.

प्रियवचनशतोऽपि योषितां दयिताजनानुयो रसादृते प्रविशति हृदयं नो ગુસ્સે થઈને ચાલી ગયેલી રાણી ઔશિનરી વિશે રાજાનું આ કથન છે. અન્ય સ્ત્રી પ્રત્યે આકર્ષાયેલા પતિના માધુર્યથી પૂર્ણ પરંતુ પ્રેમ વગરના વચનો પત્નીના હૃદયમાં ઊતરતાં નથી - પ્રસ્તુત સામાન્ય વિધાન દ્વારા ... અન્ય સ્ત્રી પ્રત્યેના આકર્ષણને લીધે પત્ની પ્રત્યે ઉદાસીન બલેન પુરુષની માનસિક સ્થિતિનું કવિ વર્ણન કરે છે.

निभृतैर्व्यपत्रपन्ते दयितानुनयैर्मनस्विन्यः – ઔશિનરીના વર્તન અંગેનું પ્રસ્તુત વિધાન સકારણ ગુસ્સે થયેલી પત્નીઓને પતિ મનાવે ત્યારે લજ્જાનો ભાવ વ્યક્ત કરે છે. અહીં ભ્રમરવૃત્તિવાળા રાજાની તુલનામાં ઔશિનરીના પાત્રની ગરિમા વ્યંજના દ્વારા કવિ પ્રગટ કરે છે.

अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरिका अधिकं दक्षिणा भवन्ति – ઉર્વશીના વિશેષ વિધાનના સમર્થનમાં પ્રસ્તુત વિધાન સામાન્યરૂપે રજૂ થયું છે. જેના દ્વારા પુરુષોને ઓળખવાની શક્તિ ઉર્વશીની તુલનામાં ચિત્રલેખામાં વધુ જણાય છે. ઔશિનરી પ્રત્યેનું રાજાનું દાક્ષિણ્ય માત્ર આડંબર જ છે. હૃદયથી તો તે ઉર્વશીમય બન્યો છે. તે વાતની પ્રતીતિ અહીં થાય છે.

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् – મનુષ્યને કષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલું સુખ વધુ મધુર લાગે છે. સામાન્ય વિધાન દ્વારા કષ્ટસાધ્ય વસ્તુ જ મનુષ્યને સુખ આપનારી બની રહે છે. તેની પ્રતીતિ કરાવે છે.

प्रभुता रमणेषु योषितां न हि भावस्खलितान्यपेक्षते – કારણ વિના ગુસ્સે થયેલી ઉર્વશીના સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત સામાન્ય વિધાન રજૂ થયું છે કારણ વિના પણ પ્રિયતમ ઉપર ગુસ્સે થવાના પ્રિયતમાના અધિકારનો કવિ નિર્દેશ કરે છે.

स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव – રાજહંસને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલી વિશેષ ઉક્તિના સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત પંક્તિ સામાન્ય વિધાન છે. જેમાં કવિ સજ્જનોના પરોપકારી વ્યક્તિઓના - નિઃસ્વાર્થ વર્તનનું ચિત્ર અંકિત કરે છે. અને માનવજીવનમાં પરોપકારના ગુણ વિકાસ અંગે ઉપદેશ આપે છે.

आकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति – માલવિકાગ્નિમિત્રમ્‌નું પ્રસ્તુત વિધાન કૌમુદિકા મુખે રજૂ થયું છે. જેમાં માલવિકાના સૌંદર્યનો અને અગ્નિમિત્રનો તેના પ્રત્યે પ્રેમબીજના નિરૂપણનો નિર્દેશ છે. વળી કવિનો સૌંદર્ય વિષયક અભિગમ પણ પ્રગટ થયો છે.

प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः – ગુસ્સે થયેલી ધારિણીને સાંત્વન આપતા પરિવ્રાજિકાના વિશેષ વાક્યના સમર્થનમાં પ્રસ્તુત સામાન્યવિધાન રજૂ થયું છે. પતિ ઉપર વિના કારણે ગુસ્સે થવાના પત્નીના સ્વભાવનો નિર્દેશ અહીં છે. વક્રોક્તિ સ્વરૂપના આ વિધાનમાં ધારિણીનો ગુસ્સો સકારણ છે.

प्रायः समानविद्याः परस्परयशः पुरोभागाः – સમાન તેજવાળા બે મનુષ્યો વચ્ચે રહેલી ઈર્ષ્યાવૃત્તિ પ્રસ્તુત વિધાન દ્વારા રજૂ થઈ છે.

उपचारविधिर्मनस्विनीनां न तु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः – માલવિકા તરફ આકર્ષાયેલો અગ્નિમિત્ર ઈરાવતી પાસે જતાં ડરે છે. મનસ્વી સ્ત્રીઓમાં પતિના ઔપચારિક વ્યવહારને ઓળખી જવાની કુશળતા હોય છે. આ કારણે ઈરાવતીના સાહચર્યને રાખવાનો રાજાનો વ્યવહાર જોવા મળે છે.

स्थाने प्राणाः कामिनां दूत्यधीनाः – પ્રણયકાર્યમાં દૂતીના સ્થાનનું મહત્ત્વ કવિ દર્શાવે છે. જેના દ્વારા રાજા અને માલવિકાના પ્રણયકાર્યમાં બકુલાવલિકાનો સફળ દૂતી તરીકે પરિચય થાય છે.

નિર્દિષ્ટ દષ્ટાંતો દ્વારા કાલિદાસે સાહિત્યમાં અલંકાર ધ્વનિની ચરિતાર્થતા સિદ્ધ કરી છે. કાવ્યસૌંદર્યની સાથે સાથે અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારો જીવનવિષયક વિવિધ દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે. બન્ને નાટકો સ્ત્રી-પુરુષના પ્રણયનું નિરૂપણ કરતા હોવાથી સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધોનું સવિશેષ વિશ્લેષણ કરે છે. કાલિદાસ નાટકોમાં બહુપત્નીત્વ રિવાજવાળા સમાજનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. એક નાયક રાજા તેને અનેક પત્નીઓ - પટરાણી અને અન્ય રાણીઓ. તથા નવી પ્રિયતમા પત્નીઓને પ્રસન્ન રાખવાનો પ્રયત્ન. સાથે સાથે પ્રિયતમા તરફનું આકર્ષણ. ગુપ્તમિલન અને પટરાણીનો ક્રોધ. પતિથી વિમુખ અને અંતે छिन्नहस्तो मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति धर्मो मे भविष्यति इति – કાલિદાસની ઉક્તિ ન્યાયે અન્ય સ્ત્રી સાથેના પતિના સંબંધોનો સ્વીકાર. સ્ત્રીઓની પતિ ઉપરની નામશેષ બનેલી પ્રભુતા. erature is the mirror of the Society, ન્યાયે કવિ પોતાના સમાજનું પ્રતિબિંબ અર્થાન્તરન્યાસમાં ઝીલે છે. વળી આ અલંકારના માધ્યમથી પાત્રોની લાક્ષણિકતાનો પરિચય આપે છે દુઃખની અનુભૂતિ પછી પ્રાપ્ત

થતાં સુખની સુખદ ચર્વણા કરે છે. સજ્જનોની સ્વાર્થમુક્ત સ્વાભાવિકતા નિરૂપે છે અને પંડિતોની હરિફાઈ યોજી પરસ્પરની માનવ સહજ ઈર્ષ્યાવૃત્તિના દર્શન કરાવે છે. માનવ જીવનમાં બોધાત્મક વચનોની ઉપયોગિતા દ્વારા क्वचित् कान्ता सम्मित ઉપદેશરૂપ પ્રયોજન પણ - અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારના નિરૂપણથી ચરિતાર્થ કરે છે. અસ્તુ.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

૧. કાવ્યાલંકાર, ભામહ વિરચિત – ડૉ. અનંતરાય રાવળ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૭૯

૨. કાવ્યાપ્રકાશ, મમ્મટરચિત – પ્રા. ડૉ. ગૌતમ પટેલ અને અન્ય સી. જમનાદાસની કંપની, અમદાવાદ,૧૯૯૫

૩. કાવ્યાદર્શ, આચાર્ય દંડી વિરચિત – શિવનારાયણ શાસ્ત્રી, પરિમલ પબ્લિકેશન, દિલ્લી

૪. અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર – ડૉ. મથુરેશનન્દન કુલશ્રેષ્ઠ, વ્રજકિશોર કુલશ્રેષ્ઠ, પ્રકાશન જયપુર, ૧૯૨૫

૫. વિક્રમોર્વશીયમ્, કાલિદાસરચિત – પ્રા. પી. સી. દવે, પ્રા. સુરેશ જ. દવે, સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ

૬. માલવિકાગ્નિમિત્રમ્, કાલિદાસ – પ્રા. પી. સી. દવે, પ્રા. સુરેશ દવે, પ્રિ. પી. આઈ. પટેલ, સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, ૧૯૯૦-૯૧

વસિષ્ઠનું અધ્યાત્મ

– સી. વી. ઠકરાલ, રાજકોટ, *પ્રિન્સેસ સ્કૂલ, રાજકોટ*

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પોતાની વિભૂતિઓના ખ્યાલ આપતાં અધ્યાત્મવિદ્યાને પોતાની એક વિભૂતિ તરીકે ગણાવેલ છે.

अध्यात्मविद्या विद्यानाम्। (૧૦.૩૨)

આવી દૈવીવિધાતા સાધક પાસે પણ વિશિષ્ટ લાયકાત હોવી જોઈએ. આપણને નોંધ લેતાં ગૌરવ થાય એવી હકીકત એ છે કે વસિષ્ઠ આવી લાયકાત સંપૂર્ણપણે ધરાવે છે.

'અધ્યાત્મ' શબ્દ પ્રચલિત, પરિચિત અને છતાં અત્યંત ગહન તેમજ વ્યાપક શબ્દ છે. એનો પાર પામવાના કોડ માનવજાતિ શતાબ્દીઓથી સેવતી આવી છે. એ અત્યંત વ્યાપક વાતને સંક્ષેપમાં સમજાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'જેના દ્વારા સમગ્ર બ્રહ્માંડને આપણી જાતમાં પહેચાની શકાય તે અધ્યાત્મ.' તેને લગતી વિદ્યા તે અધ્યાત્મવિદ્યા.

પણ આ કામ સરલ નથી, કેમ કે બ્રહ્માંડનું સ્વરૂપ અને એનો કર્તા અત્યંત વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ છે. એટલે એનો કંઈક સરળ રસ્તો બતાવતાં સંતો કહે છે.

''એને પિંડમાં પહેચાનવાનો પ્રયાસ કરી જુઓ. કેમ કે જે પિંડમાં છે, તે બ્રહ્માંડમાં છે, જે કાંઈ સૃષ્ટિમાં છે, તે પિંડમાં છે. (यथा पिण्डे तथा ब्रह्माण्डे ।) માટે જે 'સ્વ'ને કાજે કરો - વિચારો - તે 'પર' ને કાજે કરો, વિચારો. સ્વ-પરનો ભેદ ત્યજી જગત સાથે એકરૂપ થવાનો પ્રયાસ કરવો તે અધ્યાત્મસાધના '' એમ કહી શકાય.

આ સાધના આંતર અને બાહ્ય બંને રીતે કરવી રહી. એ માટે જોઇશ સમ્યક્ અંતર્દૃષ્ટિ અને વિવેકયુક્ત બાહ્ય દૃષ્ટિ પદાર્થ વિજ્ઞાન વિશ્વનું બાહ્ય રૂપ સમજવામાં આપણને મદદ કરે છે, તો તત્ત્વજ્ઞાન અથવા અધ્યાત્મવિદ્યા – અતીન્દ્રિયશાસ્ત્ર જીવ, આત્મા સત્ય, જ્ઞાન આદિનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

આત્મજ્ઞાનને પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની જરૂર છે. વિજ્ઞાન બ્રહ્માંડની વિશાળતા, વ્યાપકતા અને વિશેષતાનું ભાન કરાવે છે. માનવમન વ્યાપક બને તેમજ અનેક પ્રકારની સંકુચિતતાઓથી ઉપર ઊઠે એ આધ્યાત્મિક જીવનશૈલીની પાયાની જરૂરિયાત છે.

આ દિશામાં વેદના ઋષિઓએ આગેવાની લીધી છે. તેમના દર્શને માનવજાતિના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં ખૂબ મોટું યોગદાન પૂરું પાડ્યું છે. વસિષ્ઠ આ ગૌરવશાળી પરંપરાની એક મહત્ત્વપૂર્ણ કડી છે.

વસિષ્ઠના જન્મ વિષે બૃહદ્દેવતા, નિરુક્ત તથા સર્વાનુક્રમણી ગ્રંથો દર્શાવે છે કે તેઓ મિત્ર અને વરુણના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમની સાથે જન્મ લેનારા તરીકે અગસ્ત્યનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રચાર અને પ્રસાર અર્થે અગસ્ત્ય જે પરિશ્રમ ઉઠાવેલો છે, તેના પરાક્રમથી વસિષ્ઠના અસાધારણ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે.

પરંપરાગત રીતે પ્રજાપતિ, મરીચિ, કશ્યપ, આદિત્યો વગેરેનાં નામો મળી આવે છે. ઋગ્વેદના સાતમા મંડલને वासिष्ठ मण्डल તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમાં તેત્રીસમા સૂક્તમાં ઉલ્લેખ છે.

उतासि मैत्रावरुणोर्वश्याः ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः ।

द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ७.३३.११

'' હે બ્રહ્મન્ વસિષ્ઠ, તું મિત્ર અને વરુણથી અને ઉર્વશીના મનથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. જલમાં પડેલા તને દિવ્ય જ્ઞાનથી બધા દેવોએ કમળમાં ધારણ કર્યો હતો.

અથર્વવેદ વર્ણવે છે કે મિત્રાવરુણ વસિષ્ઠના રક્ષકો હતા.

यौ कश्यपमवधो यौ वसिष्ठं तौ नो मुञ्चतमंहसः ।

અર્થાત્ મિત્ર અને વરુણ દેવોએ કશ્યપ અને વસિષ્ઠનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેઓ બંને અમને પાપથી મુક્ત કરે.

તદુપરાંત ઋગ્વેદ દર્શાવે છે કે વસિષ્ઠને અશ્વિન્ દેવોનું રક્ષણ પણ ઉપલબ્ધ થયું હતું.

वसिष्ठं यामि रजरावजिन्वतेम्। (१.११२.९)

'હે અશ્વિનો, તમે જરારહિત છો, તમે તમારાં ઉત્તમ સંરક્ષણ સાધનો વડે વસિષ્ઠનું રક્ષણ કર્યું હતું.'

તદુપરાંત ઋગ્વેદ દર્શાવે છે કે વસિષ્ઠ પહેલેથી જ હિત કરનારા (પુરોહિત) હતા. અર્થાત્ વસિષ્ઠ અયાં કર્મ કરતા જેથી બધાનું હિત થતું વળી એ જ વેદ એવું પણ વર્ણન કરે છે કે વસિષ્ઠ ઋષિ રથન્તર સામ તેજસ્વી ધાતા સવિતા અને વિષ્ણુ પાસેથી મેળવી લાવ્યા હતા. અર્થાત્ વસિષ્ઠ ઉત્તમ સામગાન કરનારા હતા.

વળી વસિષ્ઠનું કુલસૂક્ત (૭.૩૩) વર્ણવે છે કે વસિષ્ઠ -

– દ્યુલોક તથા ભૂલોકનું બધું જ્ઞાન ધરાવનાર।

– સહસ્ર પ્રકારનાં દાન દેનાર।

– યમે ફેલાવેલા આયુષ્યરૂપી વસ્ત્રને વણનારા (वयन्तः) અને

– અપ્સરાથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા. (अप्सरसः परिजज्ञे)

આધ્યાત્મિકતા કદી સમાજથી વિમુખ હોતી નથી. વસિષ્ઠ અધ્યાત્મ-વિદ્યાના સાધક હતા. તેમણે સમાજના હિતમાં પોતાની આવડતનો વિનિયોગ કર્યો હતો. એમ દર્શાવતાં ઋગ્વેદમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વસિષ્ઠ ભરતવંશના લોકોની એકતા સાધનારા ઋષિ હતા અને તેમણે રાક્ષસોનો નાશ કરીને સાંસ્કૃતિક ઉત્થાનમાં પોતાનું યોગદાન કર્યું હતું.

दण्डा इवेद् गो अजनासः आसन् परिच्छिन्ना भरतो अर्भकारनः ।

अभयञ्च पुर एता वसिष्ठ आदित् तृत्सूनां विशो अप्रथनो ॥ ७.३३.६

'ગાયોને હાંકનારી લાકડી જેવી રીતે નાનકડી હોય છે, તેવી રીતે ભરત લોકો બાળક-બુદ્ધિવાળા અને આપસ આપસમાં વિભક્ત હતા. વસિષ્ઠ તેમના નેતા બન્યા. આથી વસિષ્ઠે તેમનામાં પરસ્પર એકવતી ભાવનાનું નિર્માણ કર્યું.' અર્થાત્ બાળકબુદ્ધિવાળા લોકોમાં પ્રૌઢતા, જ્ઞાન વગેરેનો સંચાર કર્યો અને સંગઠિત થવા માટેનું બળ નિર્માણ કર્યું.

સાતમા મંડલનું બીજું કુલસૂક્ત (૭.૧૮) વર્ણવે છે.

प्र ये गृहादममदुस्त्वायाः पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजस्य सख्यं मृषन्तोऽधा सूरिभ्यः सुदिनो व्यच्छान् ॥ ७.१८.२१

અર્થાત્ આ વસિષ્ઠ પ્રજાજનોની સુરક્ષા માટે તેમના નેતાઓનું તથા ઇન્દ્રનું યજ્ઞમાં વર્ણન કરે છે. અર્થાત્ જનતામાં વીરતાનો ભાવ નિર્માણ કરે છે અને વીરતાને બિરદાવે છે.

અનેક વસિષ્ઠો :

ઋગ્વેદના સાતમા મંડલના ૭.૧૨ અને ૩૭ મા સૂક્તોમાં એકથી વધારે વસિષ્ઠોના ઉલ્લેખો મળી આવે છે (वसिष्ठाः) આના પરથી લાગે છે કે વસિષ્ઠ એ ગોત્રનું નામ છે. વ્યક્તિઓ તો જુદી જુદી જ હશે. સાંસ્કૃતિક પરંપરાના સંરક્ષણ અને સંવર્ધનમાં બધાએ યોગદાન આપેલું છે, એ વાત જ મહત્ત્વપૂર્ણ બની રહે છે.

આવા પ્રભાવશાળી અને પ્રતાપી વસિષ્ઠનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ અવલોકન કરવા જેવું અને મનનીય છે –

(૧) ऋतं नक्षन् (૭.૨૩.૪)

ઋતનો ફેલાવો કરો.

કંઈક એવું કરો કે જેથી લોકોના વ્યવહારમાં ऋत આવી જાય. અહીં વસિષ્ઠનો સત્ય, સરલતા અને કુટિલતારહિત વ્યવહાર માટેનો આગ્રહ જોવા મળે છે.

(૨) કામક્રોધાદિ આંતરિક શત્રુઓ વિષે વસિષ્ઠ કહે છે.

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्रमृण रक्ष इन्द्र ॥ ७.१०४.२२

– કોક પક્ષીના જેવું આચરણ – કામ

– વરુ સમાન આચરણ – ક્રોધ

– ગીધ સમાન આચરણ – લોભ

– ઘુવડ સમાન આચરણ – મોહ

– ગરુડ સમાન આચરણ – ગર્વ, મદ

– કૂતરા સમાન આચરણ – મત્સર

આ છ અન્તઃ શત્રુઓ છે. તેમનું દમન કરવું જોઈએ. એમને પ્રબળ ન થવા દેવા જોઈએ.

(૩) જીવન પ્રત્યેનો વસિષ્ઠનો અભિગમ નોંધવા જેવો છે.

अद्या मुतीय यदि यातुधातो अस्मि यदि आयुस्ततप पुरुषस्य ।

अधा स वीरैर्दशर्भिवि यूया यो मां मोघं यातुधानेत्याह ॥ (૭.૧૦૪.૧૫)

– જો હું રાક્ષસ (કે મેલી વિદ્યાવાળો) હોઉં તો આજે જ મરી જઉં.

– જો મેં કોઈને કષ્ટ આપ્યું હોય તો હું આજે જ મરી જઉં.

– પણ જો કોઈ દુષ્ટ માણસ મને રાક્ષસ કહીને મારી નિન્દા કરતો હોય તો મારી વ્યર્થ નિદા કરનારા દુષ્ટ પોતાના દશ વીર પુત્રો સાથે નાશ પામો.

અહીં આપણને Live and let live જીવો અને જીવવા દો - નો વૈશ્વિક સંદેશ સંભળાય છે. સાથે સાથે शठं प्रति शाठ्यम् નો પડઘો પણ સંભળાયા વિના રહેતો નથી. આમ અહીં ઋષિસુલભ શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રનો સમન્વય સધાયો છે.

(૪) ઉપર્યુક્ત ધ્વનિને જ દોહરાવતું નિમ્નલિખિત વિધાન પણ વસિષ્ઠની ચારિત્ર્યવિષયક શુચિતા પર સુંદર પ્રકાશ પાડે છે.

शिश्नदेवो अपि गुर्ऋतं नः । ७.२१.५

શિશ્નદેવો અમારા યજ્ઞસ્થાનમાં ન આવો.

અહીં વ્યભિચારી, સ્ત્રીવિષયક અત્યાચાર કરનારનું નામ शिश्नदेव છે.

વસિષ્ઠનો સમાજસ્વાસ્થ્યનો સિદ્ધાન્ત ત્રિકાલાબાધિત છે. ચરિત્રશુદ્ધિને ધર્મ સાથે કેવી સુંદર રીતે જોડી દીધી છે. સમાજના વ્યભિચારી અને દુરાચારી લોકો પ્રત્યેનું વસિષ્ઠનું કડક વલણ પણ નોંધવા જેવું છે.

(૫) અજ્ઞાનની નિન્દા અને જ્ઞાનની પ્રશંસા.

વસિષ્ઠ માને છે કે -

चिकित्वांसः अचेतसं अनिमिषा नयन्ति । (૭.૬૦.૭)

જ્ઞાની લોકો અજ્ઞાનીઓને સન્માર્ગ તરફ વાળવામાં પ્રમાદ ન કરે.

વસિષ્ઠ માને છે કે જ્ઞાનીએ અજ્ઞાની લોકોને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનસંપન્ન બનાવવા જોઈએ. અને પોતાના સમાજમાં કોઈ જ્ઞાનથી વંચિત ન રહી જાય તે જોવું જોઈએ.

આ જીવનમૂલ્ય વિષે પોતાનો હઠાગ્રહ પ્રકટ કરતાં ઋષિ પુણ્યપ્રકોપ ઠાલવતાં કહે છે.

अचितः परा शृणीते । (૭. ૧૦૪.૧)

અજ્ઞાનીઓને દૂર કરી દો.

અહીં તાત્પર્ય એ છે કે જે લોકો અજ્ઞાની રહેવા માગતા હોય તેમનો સમાજમાંથી બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. આ માટે ઋષિ વિદ્યાદેવીની કૃપા થાય છે.

अक्षरा चरन्ती नः परि मा ख्यत् । (૭.૭૬.૭)

અક્ષરમય વાણી વિદ્યાદેવી પ્રગતિ કરતી કરતી અમારો ત્યાગ ન કરો.

(૬) વસિષ્ઠને મન અધ્યાત્મ એટલે શરીર પ્રત્યે બેદરકારી નથી. તેમનું મંતવ્ય નોંધપાત્ર છે.

हे सुजात, स्वयं तन्वं वर्धस्व । (૭. ૮.૫)

હે કુલીન, તમે પોતે શરીરનું સંવર્ધન કરો.

શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ અને બળવાન બનાવો. આવાં વિધાનો દ્વારા આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે વસિષ્ઠનો આગ્રહ તેજસ્વિતા, શુચિતા, સુંદરતા અને બુદ્ધિમત્તા માટે રહ્યો છે. અને અધ્યાત્મ એટલે બીજું શું છે ?

વસિષ્ઠની સુભાષિત-માધુરી પણ વૈદિક સાહિત્યનું ભૂષણ બની રહે તેવી છે.

(૧) शुने मा निषदाम ।

— અમે પુત્રપૌત્રરહિત ઘરમાં ન રહીએ.

(૨) प्रजावन्तं स्वपत्यं स्वजन्मनो शेषतो वावृधानं ज्ञेयम्।

– ઘર સેવકોથી યુક્ત, બાલ બચ્ચાથી ભરેલું અને ઔરસ સંતાનોથી વૃદ્ધિ પામતું રહો.

(૩) वाजी वीळुपाणिः सहस्रपाथः तनयः।

– પુત્ર બલવાન, સુદૃઢ, શસ્ત્રધારી અને સમૃદ્ધિશાળી હો.

(૪) दुर्वाससे नः मा दाः।

– અમને ખરાબ વસ્ત્રો પહેરવાનું દુર્ભાગ્ય ન આપો.

(૫) आयुषा अविक्षितासः सुवीराः मदेम।

– આયુષ્યથી ક્ષીણ ન થતાં ઉત્તમ શૂરવીર બનીને આનંદપૂર્વક પ્રસન્ન રહીએ.

(૬) दिव्ये योषणे मही बर्हिषदा पुरुहूते मघोनीनघेवू यज्ञिये सुविताय आश्रयेताम्।

– દિવ્ય સ્ત્રીઓ મોટી મોટી સભાઓમાં બેસે છે, પ્રશસ્ત અને ધનવાળી થઈને પૂજ્ય બને છે, તેમનો આશ્રય તમારા કલ્યાણ માટે લો.

(૭) कवन्नवे देवासः न।

– કુત્સિત કર્મ કરનારને દેવો સહાય કરતા નથી.

(૮) त्वावतः अवितुः रातौ।

– તને અનુકૂલ રહીને સંરક્ષણ કરનારાનું દાન અમને મળો.

(૯) आजौ किं च प्रियं न भवति।

– યુદ્ધથી કંઈ સારું થતું નથી.

(૧૦) विप्राः देवयन्तः।

– જ્ઞાની લોકો દેવ બનવાનો યત્ન કરે છે. (૭.૪૩)

(૧૧) त्र्यंबकं यजामहे ..। (ऋ. ७.५९.१२) महामृत्युंजय मंत्र

– આ મંત્ર વિષે એમ માનવામાં આવે છે કે તેથી અપમૃત્યુ દૂર થાય છે અને નાની મોટી વ્યાધિઓ તથા શારીરિક ક્લેશો દૂર થાય છે.

આ બધા સિદ્ધાન્તો, મૂલ્યો કે આદર્શોને અમલમાં મૂકવા માટે વસિષ્ઠે વૈદિક દેવતાઓની એક વિશાળ સૃષ્ટિ પોતાની રીતે ઊભી કરી છે. એમાં અગ્નિ અને ઈન્દ્ર છે, વાસ્તોષ્પતિ અને અશ્વિનો છે, સૂર્ય અને ઉષા પણ છે, મરુતો અને દ્યાવાપૃથિવી પણ છે. આ દેવો માત્ર શોભાનાં પૂતળાં નથી, જડ મૂર્તિઓ નથી. સમાજના આદર્શ મનુષ્યોનો એક મેળો જાણે કે વસિષ્ઠે આ મંડલમાં ખડો કરી દીધો છે. અને તેમના આદર્શોનું આલેખન કરીને સમાજને સમુચિત રાહ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વસિષ્ઠે આ બધાને વારંવાર પ્રાર્થના કરી છે. તમે સ્વસ્તિ (-આશીર્વાદ, કૃપા) દ્વારા હમેશાં અમારું રક્ષણ કરો. અધ્યાત્મમાર્ગની યાત્રામાં દૈવીકૃપાનું મહત્ત્વ પણ કેટલું બધું છે ?

ooo

॥ अथर्ववेदे ईश्वरतत्त्वम् ॥

– **धामेचा हेतलबेन किरणकुमार**, शोधच्छात्रा, संस्कृत विभाग, गुजरात युनि. अमदावाद

संसारस्य आधारभूता एका परमशक्तिः अस्ति, सा अत्यन्त–ऐश्वर्ययुक्ता अस्ति, सा शक्तिः एव ईश्वररूपा अस्ति। इयं शक्तिरेव एका अद्वितीय चास्ति। सर्वे देवतागणाः अस्याः परमशक्तेः विभिन्नशक्तीनां प्रतीकरूपाः सन्ति। वेदेषु ईश्वरः व्यापकः, निराकारः, ज्ञानस्वरूपः, वीर्यवान्, अकायः (लिङ्गशरीरात् भिन्नः), अव्रणः, व्रणः, स्थूलशरीरात् भिन्नः च वर्णितः वर्तते। परम् ईश्वरः निष्पापः, क्रान्तदर्शी, मनसां स्वामी, सर्वोपरी, स्वयम्भूः, अजन्मा चास्ति[१]।

अथर्ववेदानुसारं बुद्धिमान् पुरुषः अर्थात् भक्तः एव तस्य गुह्यस्वरूपपरमात्मनः दर्शनं कर्तुं शक्नोति। तस्मिन् परमात्मनि एव समस्तानि स्थावरजङ्गमानि तत्स्वरूपाकाराणि भवन्ति। आनन्दस्वरूपस्य परमात्मनः स्तुतिः विद्वद्भिः विविधप्रकारैः कृता वर्तते[२]। सः ईश्वरः एव अस्माकं पिता पालनहारः, उत्पादकः, बन्धुभूतश्च अस्ति। सः समस्तपदानि, समस्ताः अवस्थां, समस्तान् लोकान् च जानाति। सः एक एव समस्तदिव्यगुणयुक्तान् पदार्थान् सर्वगुणसंपन्नत्वात् धारं करोति। तं परमब्रह्म–ईश्वरं प्राप्तं कर्तुं तस्य स्तुतिः मन्त्रैः समस्ताः प्राणिनः कुर्वन्ति। अस्मिन् संसारे यः तं जानाति सः सर्वम् जानाति। अर्थात् सः स्वयमेव महाविद्वान् भवति[३]।

अथर्ववेदानुसारं तं परमात्मानं ज्ञातुम् व्यक्तिः सर्वत्र अटति। ईश्वरस्य स्वरूपं संज्ञातुं द्यावापृथिवीं संप्राप्नोति। सत्यनियमानां पालनं कुर्वन् प्रथमोत्पादकस्य परमेश्वरस्य उपासनं करोति। यथा वक्तरि वाणी निहिता भवति तथैव अस्मिन् भुवने समाहितः सः ईश्वरः ब्रह्माण्डे विराजितः वर्तते[४]। परं च ईश्वरः व्यक्तवाणीवतः, अव्यक्तवाणीवतः जीवान् विविधप्रकारेण पश्यति। सः समर्थः परमात्मा त्रिअवयवतः मार्गान् विशेषतः परिमाणयति[५]। परमात्मा मनुष्यादिषु प्राणिषु निःसंदेहरूपेण प्रकाशमान् अस्ति, यः अज्ञानी पुरुषः तस्य महत्त्वं न जानाति सः तथा तस्य प्रजागणः महान्तं दुःखं भुनक्ति। सः जगदीश्वरः पुण्यात्मनाम् इच्छापूर्तिः करोति तथा सृष्टेः आदौ वेदं दत्वा सर्वेषां वृद्धिः करोति। यथा मेघः, वायुः चेत्यादि उपकारी अस्ति तथैव सः परमात्मा मेघपवनादिधारकः आदिमूलः अस्ति[६]।

---

[१] स पर्यगाच्छुक्रमगायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ – यजुर्वेदः अ. ४०.८

[२] वेनस्तत् पश्यत् परमं गुहा यद् यत्र विश्वं भवत्येकरूपम्।
इदं पृश्निरदुहज्जायमानं स्वर्विदो अभ्यनूषत ब्राः ॥ – अथर्ववेद संहिता, द्वितीयकाण्डम्, पृ. २९, श्लोक २

[३] स नः पिता जनिता स उताबन्धुर्धामानिवेद भुवनानि विश्वा।
यो देवानां नामध्न एक एव तं संप्रश्नं भुवनायन्ति सर्वा ॥ – अथर्ववेदः २.१.३

[४] परिद्यावापृथिवी सद्य आयमुप्रातिष्ठे प्रथमजामृतस्य।
वाचमिव वक्तरि भुवनेष्ठा धास्युरेष नन्वे इषो अग्निः ॥ – अथर्ववेदः २.१.४

[५] अनड्वानिन्द्रः स पशुभ्यो वि चष्टे त्रयाच्छक्रो विमिमीते अध्वनः
भूतं भविष्यद् भुवना दुहानः देवानां चरति व्रतानि। – अथर्ववेदः ४.२२.७०१

[६] अनड्वान् दुहे सुकृतस्य लोके ऐनं प्यायन्ति पवमानः पुरस्तात्।
पर्जन्यो धारा मरुत ऊधो अस्य यः पयो दक्षिणा दोहो अस्य। – अथर्ववेदः ४.२२.७०२

अथर्ववेदे वर्णनम् अस्ति यत् परमेश्वरः अस्याः त्रिलोक्याः संपूर्णेषु स्थानेषु उपस्थितः वर्तते। सः सर्वेभ्यः सुखदायकानि स्थानानि अथवा अवस्थाः जानाति तथा सः अस्माकं सर्वेषां समीपम् अस्ति तथा दूरे अपि अस्ति। अर्थात् ईश्वरः सर्वेषां पोषणकर्ता अस्ति। सर्वेषां पोषणं च तस्य पोषकशक्त्या एव भवति। सः ईश्वरः सर्वत्र उपस्थितः वर्तते। एकमपि स्थानं ईश्वरातिरिक्तं नास्ति इति मनुष्येषु श्रद्धा भवितव्या। सः अस्माकं योग्यानि अयोग्यानि च कर्माणि जानाति[७]।

ईश्वरः सर्वेषां पोषणं करोति तथा सर्वान् जानाति। स एव अस्मान् निर्भयातायाः मार्गे नीत्वा गच्छति। सः अस्माकं सर्वेषां कृते कल्याणकृत्, अस्मभ्यं तेजप्रदाता, अस्मासु वीरवृत्युत्पादनकर्ता, सर्वेषाम् उन्नतेः मार्गस्य ज्ञाता, अप्रमादी चास्ति। एष एव अस्माकं सर्वेषां मार्गदर्शकः अस्ति। ईश्वरः एव अस्मभ्यं निर्भयतां प्रदाय उत्तमोत्तमं मार्गं प्रति नयति। सः कदाचन अयोग्यं मार्गं न दर्शयति। सः सर्वेषां कल्याणं करोति तथा सर्वान् प्रकाशितान् च करोति[८]।

इत्थम् अथर्ववेदे सर्वशक्तिमतः ईश्वरस्य वर्णनं प्राप्यते। यतो हि सर्वत्र व्यापकस्य ईश्वरस्य तत्त्वस्य वर्णनम् अथर्ववेदे विस्तारूपूर्वकं कृतं वर्तते। अत्र अस्मिन् शोधपत्रे तस्य संक्षेपेण निरूपणं कृतं वर्तते।

संदर्भग्रन्थानक्रमः

१. अथर्ववेदः – परोपकारिणी सभा अजमेर, प्रथमसंस्करणम्

२. अथर्ववेदः – सर्वभाषानुवादसहितः, जयदेव विद्यालयः

---

[७] प्रपथे पथामं जनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः।
उभे अभि प्रियतमे सधस्थे आच परा च चरति प्रजानन्॥ – अथर्ववेद का सुबोध भाष्य काण्ड ७, सूक्त ९

[८] पूषेमा आशा अनुवेद सर्वाः सो अस्मां अभयतमे ननेषत्।
स्वस्तिदा आधूणिः सर्वं वीरोऽप्रयुच्छत्पुर एतु प्रजानन्॥ – अथर्ववेद का सुबोध भाष्य काण्ड ७, सूक्त९

॥ श्रीमल्लिनाथचरितमहाकाव्ये नारीसम्बद्धाः व्यवहाराः ॥

– प्रा. सुनिल एच. प्रजापति, मददनीश प्रा. संस्कृत सरकारी विनयन कॉलेज, बायड, अरवल्ली

कूटशब्दाः—पद्माक्ष्याः अपहरणम्, पद्माक्ष्याः पुनः अपहरणम्, प्रियविरहे प्राणत्यागः, पद्माक्ष्याः हत्याप्रयासः, महिलाद्वारा कृतः विवाहप्रस्तावः, नार्याः नारीविरुद्धं कृतम्, पुत्रस्य उपरि बलात्कारस्य मिथ्या आरोपः, वानप्रस्थे स्त्रीत्यागः ।

शोधसारः—नारीसम्बद्धाः अनेके व्यवहाराः मल्लिनाथचरित्रे प्राप्यन्ते । तेषु व्यवहारेषु अमुकत्र नारीभिः सह दुर्व्यवहाराः जाताः, अमुकत्र च नारीभिः पुरुषैः सह दुर्व्यवहाराः आचरिताः । कुत्रचित् नारीणाम् अत्यन्तम् आधुनिकं रूपं दृष्टं, यत् अद्यत्वे नारीषु प्राप्यते, कुत्रचित् पारम्परिक-व्यवहारस्य पृष्ठे स्थिता भावना प्रत्यक्षा अभवत् । मल्लिनाथचरित्रे तु नार्याः उपस्थितिः परिवारस्य पूर्णतयाः प्रतीकत्वेन प्रदर्शिता अस्ति । यथा –

सच्चक्रे पृथिवीपालः, श्रीपालश्रेष्ठिनं ततः ।
वध्वः सर्वाश्च हृष्टाङ्ग्यो ह्याचारः कुलयोषिताम् ॥[1]

नलदम्पत्योः वर्णनकाले अतीव शोभनः उल्लेखः प्राप्यते । यः तत्कालीने समाजे पत्न्याः महत्त्वं प्रदर्शयति । यथा – तेऽधुना दवदन्ती च, मित्रं मन्त्री प्रिया सखा ॥ अनेन पुरुषस्य जीवने नार्याः महत्त्वं प्रत्यक्षं भवति । परन्तु तस्मिन् समये श्वसुरस्य गृहे पत्युः अधिकनिवासः अनुचितः मन्यते स्म । अद्यत्वे पतिः पत्न्याः गृहे निवसति (घरजमाई), तथा प्राचीनकाले अपि भवति स्म इति प्रतीयते, परन्तु तत्कृत्यं हीनदृष्ट्या दृश्यते स्म । यथा –

निद्राजुषि दवदन्त्यां, ध्यायति स्माथ नैषधिः ।
व्यसने श्वशुरस्याथ धिग् मां शरणपापिनम् ॥[2]

अत्र परिस्थित्या पीडितौ दम्पती दम्पत्याः पितुः गृहं गच्छन्तौ स्तः, तस्मिन् समये नलस्य विचाराः प्रकटिताः कविना । परन्तु पत्न्याः कृते पत्युः गृहम् एव उचितम् उक्तम् अस्ति, न तु पितुः । यदि बाला अधिकदिनानि पितुः गृहे निवसति, तर्हि तस्याः निन्दा भवति स्म । यथा – वरं पितृपितुर्गेहं न तु पत्नीपितुर्गृहम्[3] । पितुः गृहगमनात् मरणं वरम् इत्यपि उल्लेखः प्राप्यते अत्र । अनेन तत्कालीनस्य समाजस्य परम्परायाः कल्पना स्पष्टा भवति । पतिं विना नार्याः चारित्र्ये अपि शङ्का भवति स्म । यदि नारी पतिना सह भवति, तर्हि सा पतिव्रताव्रतस्य योग्यतया पालनं कर्तुं शक्नोति इति विचारः । तद्व्रतम् एव नार्याः रक्षणं करोति इत्यपि सन्दर्भः दृश्यते । यथा – पतिव्रताव्रतं स्त्रीणां क्षेमस्थेमावहं यत[4] ।

– महिलाभिः सह जातः दुर्व्यवहारः

१.१ – पद्माक्ष्याः अपहरणम् – रत्नचन्द्रनामकः राजकुमारः यदा वने आसीत्, तस्मिन् समये सः कस्याश्चित् अबलायाः क्रन्दनम् अशृणोत् । कश्चन कापालिकः राजभवनात् पद्माक्ष्याः अपहरणम् अकरोत् । उक्तं यथा –

१. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः-२, श्लो. ५४३
२. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः-६, श्लो. १६१
३. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः-६, श्लो. १७४
४. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः-६, श्लो. १९९

इति कापालिकोऽप्येष, जालकान्तरवर्तिनीम् ।
दृष्ट्वा मां कृत्रिमैः पुत्रैः, क्रीडन्ती ससखीजनाम् ॥
पद्मिनीमिव मातङ्गः करेणाभ्यासवर्तिनीम् ।
अपाहार्षीदयं पपाः पूर्ववैरस्मृतिरेव ॥[५]

हा तात ! तात हा ! हा बान्धव ! हा भुननोत्तम बान्धव ! सूरणकन्दस्य इव खड्गरूपेण दण्डेन मे शरीरस्य खण्डा : जायमानाः सन्ति इति[६] । सा विविधप्रकारेण क्रन्दनं करोति । यथा –

नेयं वीरप्रसूः क्षोणी, नापि संक्रन्दनादपः ।
लोकपाला यथार्थाख्या, हन्ये यदबला बलात् ॥[७]

सः राजकुमार अचिन्तयत्, नाथं विना एषा अबला त्रस्ता का वराकिका किमर्थं रुदति ? परन्तु क्षत्रियशब्दस्य अरं सिद्धं कुर्वन् यथार्थकर्तारः बलवन्तः जनाः स्वस्य देहस्य व्ययं कृत्वा अपि पत्नेन अबलायाः रक्षणं कुर्युः[८] इति विचिन्त्य सः ध्वनेः दिशां गतः । कापालिकः कश्चन मर्यादां विना अरण्ये अशरण्यायाः अबलायाः मानभङ्गं कर्तुम् उद्युक्तः आसीत् । अतः राजकुमारः तं भर्त्सयति । यथा –

तन्मन्ये तव निर्लज्ज ! भुजौजः शिष्टगर्हितम् ।
यदीदृशे जने दीने, प्रजिहीर्षुः प्रवर्तसे ॥[९]

अत्र बाहुबलस्य अबलायाः उपरि उपयोगस्य राजकुमारः निन्दां करोति । परन्तु सः राजकुमारस्य उपरि एव प्रहारम् अकरोत् । ततः तयोः मध्ये भयङ्करं युद्धं भवति, अन्ते च राजकुमारः तस्य अबलाघातकस्य वधम् अकरोत् ।

१.२ – पद्माक्ष्याः पुनः अपहरणम् – पद्माक्ष्याः रक्षणे रत्नचन्द्रः तां सुरक्षिते स्थाने श्वापयित्वा अग्रभागे प्रतिहारित्वेन स्थितः आसीत् । तथाऽपि तस्याः अपहरम् अभवत्[१०] । रत्नचन्द्रः सर्वत्र तस्याः अन्वेषणम् आरभत । परन्तु सा कुत्राऽपि न प्राप्ता । तस्याः अपहरं कश्चन योगी अकरोत् । सा तया सह बलपूर्वकं विवाहं कर्तुम् इच्छति स्म । यथा –

प्रत्यवादीदसौ बाले ! जीवितं न हरामि ते ।
सिद्धमन्त्रौषधीवद्यं यदि मां परिणेष्यसि ॥[११]

अनेन ज्ञायते यत्, सा यदि विवाहाय निराकरिष्यत्, तर्हि सः ताम् अमारयिष्यत् । अतः सा युक्तिपूर्वकं कथञ्चित् स्वरक्षाम् अकरोत् ।

---

५. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–१, श्लो. ७१–७२
६. हा तात ! तात हा ! भ्रातर्हा भ्रातर्भुवनोत्तम । खण्डशः खड्गयष्ट्याऽहं, क्रिये सूरणकन्दवत् ॥४१ ॥ मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–१
७. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–१, श्लो. ४२
८. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–१, श्लो. ४८
९. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–१, श्लो. ५५
१०. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–१, श्लो. ९१–९२
११. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–१, श्लो. १३२

१.३ – प्रियविरहे प्राणत्यां – पद्माक्षीं त्यक्त्वा तस्याः पतिः गच्छति । अतः तस्य विरहेण पीडिता सा आत्महत्यां कर्तुं तत्परा भवति । यथा –

प्राणनाथपथं भद्राः ! याताऽहं विरहासहा ।
यानपात्रमिवाहाय, सज्जीकुरुत पावकम् ॥[१२]

१.४ – पद्माक्ष्याः हत्याप्रयासः – पद्माक्षी कथञ्चित् चन्द्रकलानामकं समुद्रद्वीपं प्राप्तवती । तत्र सा पूर्णतया एकाकिनी आसीत् । ताम् अबलां कश्चन पुरुषः पश्यति । अतः सः तया सह विवाहं कर्तुं प्रस्तावं करोति । यथा –

दैवात् फलकमासाद्याऽन्तरीपं प्राप्य सुन्दरि !
एकाकिनोऽद्वितीया मे, द्वितीया त्वं भविष्यसि ॥३२१॥

परन्तु पतिव्रता सा तस्य प्रस्तावं न स्वीकरोति[१३] । अतः सः पुरुषः तस्याः हत्यां कर्तुं प्रयतते । यथा –

अथ बोहित्थिकस्तस्याः, कण्ठपाशं ददौ दृढम् ।
एवं सौधर्मकल्पस्य, पश्यन्ति स्म सुधाभुजः ॥३२४॥
तां पञ्चत्वदशां प्राप्तामपि पालितसव्रताम् ।
वनमालां विलोक्यैते, प्रादुरासन् सुधाशनाः ॥३२५॥

परन्तु दैवयोगात् तस्याः रक्षणम् अभवत् । एतेषां तुलना एसिड–प्रेषकैः, हत्याकर्तृभिः च कर्तुं शक्यते ।

१.५ – महिलाद्वारा कृतः विवाहप्रस्तावः – कश्चन मन्त्रिपुत्रः नयनसारः अतीव बुद्धिमान् आसीत् । अतः तस्य राज्यस्य राजकुमारी तं प्रति आकर्षिता भवति । सा तस्य सम्मुखं विवाहस्य प्रस्तावं करोति । यथा –

देवानामर्थनीया त्वं, यदि प्रार्थयसे च माम् ।
तद् मे सभाग्यं सौभाग्यं, किन्तु किञ्चन वच्म्यहम् ॥
त्वं कन्यकाऽसि भूमीन्दोस्तत्पत्तेरस्मि नन्दनः ।
मृगद्विपेन संबन्धः, किं भद्रायाः प्रशस्यते ? ॥

परन्तु सः मन्त्रिपुत्र तां तथा न कर्तुं निवेदयति । तथाऽपि सा विवाहं कर्तुं तं मन्त्रिपुत्रं विवेशं करोति । स्वलक्ष्यं साधयितुं सा आत्महत्यायाः आलम्बनम् अपि स्वीकरोति । यथा –

उवाच राजपुत्री च, यदि त्वं सदयो मयि ।
तदा सत्यं कुरु वचोऽपरथाऽग्निर्वरो मम ॥[१४]

परन्तु मन्त्रिपुत्रः तया सह विवाहं न करोति । यतः तस्य मते एतादृशः विवाहः अयोग्यः आसीत् । परन्तु अविचार्य राजकुमारी तेन सह विवाहं कर्तुम् उद्युक्ता आसीत्, अतः अन्येन पुरुषेण सह तस्याः विवाहः जातः । तस्मिन् समये राजकुमारी स्वाचरणस्य प्रभावः अन्यासु बालिकासु अपि भविष्यति इति विचिन्त्य खेदम् अनुभवति । यथा –

अन्यासामपि स्वच्छन्दचारिणीनां जगत्यपि ।

---

१२. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः-१, श्लो. १७४

१३. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः-२, श्लो. ३२२ यत्र वा तत्र वा यातु कर्पासो लोढ्यते जनैः ॥

१४. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः-२, श्लो. ४०६

भग्नो मार्गो मयाऽवश्यं, नयरासप्रयोगतः ॥

आत्मकुलक्षयत्रासाद्, नयसारेण बुद्धितः ।

उद्वाहितो धिया न्यूनो, नूनं विनयचट्टकः ॥[१५]

अत्र नारीभिः अविचार्यकृतस्य कृत्यस्य वर्णनं कृतम् अस्ति। एतस्याः नार्याः कृत्यम् अन्यासु नारीषु अपि प्रभावितं भवति इति उल्लिखितम् अस्ति। अग्रे सा स्वपतिना सह अपि सम्भाषणं न कोति, यतः सा तस्मिन् न स्निह्यति स्म। परन्तु अन्ते सा त्सय कृते प्रेम अनुभवति। ततः तस्याः पतिः अपि गर्वान्वितः भवति। यथा –

तदाऽऽदेशवशादेष, प्रमोदन्मादमासदत् ।

धन्योऽहमद्य सद्धात्र्या, भाषितो गौरवोत्तरम् ॥[१६]

अनेन पुरुषस्य जीवने महिलायाः माहात्म्यस्य दर्शनं भवति।

१.६ नार्याः नारीविरुद्धं कृतम् – मिथिलापुर्यां चोक्षानाम्मा योगिनी आसीत्। एकदा सा मल्लिकुमार्याः समीपं तस्यै धर्मज्ञानं दातुम् उपस्थिता। तस्याः वृत्तं श्रुत्वा मल्लिकुमारी तस्याः प्रभाविता न भवति। अन्ते गमनकाले सा चिन्तयति यत्, एनां सपत्नीषु पातयामि इति। यथा –

भवेद् यथेयं दुःखार्ता, सपत्नीजनमध्यगा ।

तथा वेगात् करिष्यामि, सा यान्तीति व्यचिन्तयत् ॥

एवं विचिन्त्य दर्पणाध्माता निर्गत्य पूर्वरात् ।

काम्पिल्यनगरं प्राप, पञ्चालमुखमण्डनम् ॥[१७]

काम्पिल्यनगरं यदा सा गच्छति, तदा तस्याः सम्माननं भवति। यतः पञ्चालमुखमण्डनम् इति उक्तम् अस्ति। अद्यत्वे अपि वयं पश्यामः यत्, एका महिला एव अपरायाः महिलायाः शत्रुत्वं वहति। वधूः एव श्वश्र्वा सह शत्रुवत् व्यवहारं कृत्वा सर्वदा तां पीडयति। बहुधा तद्विपरीतम् अपि भवति। एका महिला एव अपरायाः महिलायाः बलात्कारे सहयोगं करोति। एतादृश्यः घटनाः सम्प्रति सर्वत्र दृश्यन्ते।

– महिलाद्वारा जातः पुरुषेण सह दुर्व्यवहारः

२.१ पुत्रस्य उपरि बलात्कारस्य मिथ्या आरोपः – पुष्करवरद्वीपे चन्द्रकलानगर्यां परन्तप–नामकस्य राज्ञः शासनम् आसीत्। तस्याः पट्टराज्ञी यशोमत्याः ज्येष्ठः पुत्रः पद्मशेखरः इति प्रसिद्धः। पद्मशेखरस्य विमाता सोमा, स्वपुत्रं सूरं राजत्वेन द्रष्टुम् इच्छति स्म। अतः सा राज्ञः सम्मुखं मिथ्या उक्तवती यत्, भवतः पुत्रः पद्मशेखरः मया सह सम्भोगं कर्तुम् इच्छति इति गतरात्रौ सः मम सम्मुखं प्रस्तावम् अकरोत् इति। यथा –

तव वल्लभपुत्रेण, पद्माख्येन स्मरान्ध्यतः ।

अभ्यर्थिता कृतस्नेह, प्रदोषे कुलरेणुना ॥

निशम्येदं महीपालः, कोपाटों विनिर्ममौ ।

---

१५. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–२, श्लो. ४२६–४२७

१६. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–२, श्लो. ४८८

१७. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–५, श्लो. १२८–१२९

युक्तियुक्तं वचो नैतदविचार्येति चेतसा ॥

आहूय चण्डनामानमङ्गरक्षं निशागमे ।

मारणीयो नवैमरैर्भवता पद्मशेखरः ॥[18]

स्वपुत्रस्य स्वमातरि दुर्दृष्टिं ज्ञात्वा राज्ञः तस्मै मृत्युदण्डं प्रयच्छति । दैवयोगेन पद्मशेखरस्य रक्षणं भवति । परन्तु कविः तस्याः एतस्य आचरणस्य कृते निन्दां करोति । यथा –

जन्मोहनिदानाय, दुर्लक्षाय बुधैरपि ।

विवेकिजनमुक्ताय, स्त्रीवृत्ताय नमोनमः ॥

सुस्नेहपात्रसंस्थायिदीप्ता दीपशिखा यथा ।

मलिनी तनुते लोललोचना निजमाश्रयम् ॥[19]

वर्तमाने आधिनिके परीप्रेक्ष्ये अपि वयं पश्यामः । महिला विपुत्रे, विपुत्र्यां, श्वसुरपक्षे च अतीव कुव्यवहारं करोति इति । यतः महिलायै ये प्रियाः न भवन्ति, सा तेभ्यः कथञ्चिदपि पीडयति इति अद्यापि दृश्यते ।

२.२ – वनप्रस्थे स्त्रीत्यागः – योगसमये उत संन्यासकाले नार्याः उत पुरुषस्य निन्दा भवति । यथा –

अमुष्यां संसृतौ सर्वमस्थैर्यस्य मुखं सुखम् ।

दाराः कारागृहाणीव जीवितं फेनवच्चलम् ॥[20]

श्लथसद्भावनाधर्मैः, स्त्रीविलासशिलीमुखैः ।

सुनयोद्वाहतोऽधस्ताद्, निपतेच्छीलकुञ्जरात् ॥

अकीर्तेः कारणं योषिद्, योषिद् वैरस्य कारणम् ।

संसारकारणं योषिद्, योषितं परिवर्जयेत् ॥

सुशीला पावना काचित्, स्तूयते विबुधैरपि ।

यथा पौतिकवृत्तान्ते, श्रूयते वनमालिका ॥[21]

सामान्यतः सर्वेषु ग्रन्थेषु सन्दर्भानुसारम् एव कस्यापि नन्दा उत प्रशंसा प्राप्यते । वानप्रस्थे विषयत्यागत्वात् अत्र योषित्रिदा कृता वर्तते ।

सन्दर्भग्रन्थसूचिः

१. श्रीमनुस्मृति, शास्त्री श्री गिरिजाशंकर मयाशंकर द्विवेदी, संस्कृत साहित्यवर्धक कार्यालय, द्वितीय आवृत्तिः १९७७

२. आश्वलायनस्मृतिः, वीरमित्रोदयः, भाग–२, पृष्ठम्–१७२, प्रकाशनम् – चौखम्बा संस्कृत सीरीज ओफिस, संस्करण–१९१३

---

१८. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–२, श्लो. ४०६

१९. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–१, श्लो. ५७–५८

२०. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–१, श्लो. १८२

२१. मल्लिनाथचरित्रम्, अध्यायः–१, श्लो. २१३–२१५

३. मल्लिनाथचरित्रम्, हरगोविन्द – बेचरदासौ, प्रथम आवृत्तिः, हेमचंद्राचार्य जैन ज्ञानमंदिर पाटण
४. मल्लिनाथचरित्र, श्रीविनयचन्द्रसूरि, श्री जैन धर्मप्रचारक सभा, वि.सं–२४४६, आनंद प्रीन्टींग प्रेस, भावनगर
५. मल्लिनाथचरित्र महाकाव्य भाग–१, सर्ग १.५, जयशिशु. पू. सा. स्त्री सौम्यज्योतिश्रीजी, वि.सं – २०७१, स्व. पू. पंन्यासप्रवरश्री कांतिविजयजीगणिवर जैन ग्रन्थमाला, हळवद
६. मल्लिनाथचरित्र महाकाव्य भाग–२, सर्ग–६.८, जयशिशु. पू. सा. स्त्री सौम्यज्योतिश्रीजी, वि.सं – २०७१, स्व. पू. पंन्यासप्रवरश्री कांतिविजयजीगणिवर जैन ग्रन्थमाला, हळवद
७. याज्ञवल्क्यस्मृति, पं. धनेशचन्द्र उप्रैती, परिमल पब्लिकेशन, दिल्ली
८. आचार्य कौटिल्यरचितम् अर्थशास्त्र, डॉ. बंसीधर उपाध्याय, सरस्वती पुस्तक भण्डार, हाथीखाना, रतनपोल, अहमदाबाद–१
९. काव्यसाहित्यमाला–६, आचार्यविजययोगतिलकसूरीश्वराः, वीरशासनम्, सुरत

॥ संस्कृत शास्त्रों में 'मंगलाचरण' परम्परा ॥

– **भारती प्रभुभाई परमार**, मददनीश प्रा. संस्कृत विनयन एवं वाणिज्य कॉलेज, मूली, सुरेन्द्रनगर

प्रस्तावना :–

हमारी भारतीय संस्कृति की परम्परानुसार किसी भी कार्य के प्रारम्भ में मंगलकामना की जाती है। जिसका प्रयोजन है कि हमारे कार्य विना विघ्न पूर्ण हो जाएं। विघ्नविघातय समुचित इष्ट देवता का स्मरण किया जाता है। इसी परम्परा के अनुसार संस्कृत ग्रंथकार भी अपने ग्रन्थ की बिना विघ्न पूर्णाहुति के लिए प्रारंभ में जो मंगल किया जाता है इसे मंगलाचरण कहते हैं। यह मंगलाचरण की परम्परा हमारे संस्कृत साहित्य एवं शास्त्रों में वैदिक काल से रही है। यही परम्परा हमें वर्तमान समय में देखने को मिलती है। ग्रन्थ के प्रारंभ के श्लोक में इष्ट देवता का स्मरण किया जाता है। मंगलाचरण मंगल का प्रतीक है। मंगलाचरण करने से विघ्न दूर हो जाते हैं। मांगलिक कार्यों में मंगलाचरण का पालन विघ्न का निवारण ग्रन्थ की निर्बाध पूर्णता तथा पूर्वाचार्यों के प्रति कृतज्ञता प्रकट करने के लिए किया जाता है। किसी भी कार्य के आरंभ करने से पूर्व मंगलाचरण विघ्न विघात सामर्थ्य प्रतिपत्ति सूचक है। इसकी रूपरेखा को यहाँ बताने का प्रयास किया गया है।

मंगल का विमर्श :–

मंगल का अर्थ होता है अभिलषित वस्तु की सिद्धि अर्थात् चाहे गये कार्य का होना या चाहे गये वस्तु की प्राप्ति। मनुष्य आनन्द की प्राप्ति के लिए ही सभी कार्य करता है। शब्दकल्पद्रुम के अनुसार मंगति हितार्थं सर्पति मंगति दूरदृष्टमनेनास्माद्वेति। मगि मङ्गतेरलच्। 'उणादि ५.७० इत्यलच्'। अभिप्रेतार्थसिद्धिः अर्थात् (जिससे) हित–कल्याण, अर्थ–प्रयोजन, सर्पति–आता है, प्राप्त होता है अथवा मङ्गति – इसके द्वारा अथवा इससे दूर दृष्ट – अप्राप्त किन्तु ज्ञात, प्राप्त होता है इस अर्थ में मग् (मंग) गत्यर्थक (गति अर्थक) धातु से अलच् उणादि प्रत्यय लगाकर, मङ्गलम् शब्द (नपुंसक लिंग बनता है जिसका अर्थ होता है – अभिप्रेतार्थसिद्धि अर्थात् इच्छित कार्य का होना अथवा इच्छित वस्तु की प्राप्ति। विष्णुपुराणकार का अभिमत है – **अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभ सन्ततिम्। स्मृतिमात्रेण यत् पुंसां ब्रह्मा तन्मंगलं विदुः ॥**

अर्थात् सारे अशुभों का विनाश तथा शुभ–परम्परा का विस्तार जिसके स्मरण मात्र से होता है, वह ब्रह्म मंगल है।

मंगलाचरण का अर्थ :–

मंगल तथा आचरण ये दो शब्द हैं। आङ् उपसर्ग पूर्वक चर् धातु में ल्युट् प्रत्यय लगाकर आचरण शब्द बनता है। मंगलस्य आचरणम् इति मंगलाचरणम् (षष्ठी तत्पुरुष) – किसी कार्य के प्रारंभ करने से पहले पाठ किये जाने वाले मांगलिक मन्त्र को मंगलाचरण कहते हैं। मंगलाचरण कार्य की निर्विघ्न समाप्ति के लिए आवश्यक माना जाता है। इसीलिए शुभ कार्य यथा विवाह, यज्ञादि के अवसर पर मंगल गीत गाये जाते हैं। इनमें प्रथम पूज्य गणेश तथा अपने इष्ट देवी देवताओं की स्तुति की जाती है क्योंकि भगवान् मंगलस्वरूप है।

मंगल शब्द कल्याण अथवा सुख का सूचक है। मंगल शब्द का अर्थ यह भी है – **मं पापं कालुष्यं गालयति इति मंगलम् ।** जो कलुषता, पाप, विघ्न बाधा हटाता है वह कृत्य मंगल है। मं पापं गलति येन असौ मंगलम् जिससे पाप दूर होता है। फलतः सभी कार्य निर्विघ्न पूर्ण होते हैं वह मंगल है। अतः एव मंगल शब्द पूण्यार्थक है। सदाचरण का प्रतीक है, सर्वकल्याण का सूचक है। शब्दकल्पद्रुम में मंगल शब्द के पर्यायवाची शब्दों का वर्णन इस प्रकार है – भावुकम्, भव्यम्, कल्याणम्, भविकम्, शुभम्, क्षेमम्, प्रशस्तम्, भद्रम्, स्वश्रेयसम्, शिवम्, अरिष्टम्, कुशलम्, रिष्ठम्, मद्रम्, शस्तम्। इनमें भावुकम्, भव्यम्, भविकम्, रिष्ठम्, मद्रम् एवं शस्तम् का प्रयोग लोक में प्रायः अप्रचलित है।

मंगलाचरण का लक्षण :–

मंगल का लक्षण वर्णन करते हुए एकादशोतत्त्वम् में कहा गया है –

प्रशस्ताचरणं नित्यप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्धि मंगलं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

अर्थ – सदैव प्रशंसनीय (स्वच्छ, उत्तम) आचरण एवं अप्रशंसनीय आचरण नहीं करने को तत्त्वदर्शी ऋषियों के द्वारा मंगल कहा गया है। ईश्वर का ध्यन एवं उनकी स्तुति भी मंगलाचरण ही है।

संस्कृत साहित्य को मंगलमूलक माना गया है। मम्मट ने काव्यप्रकाश में कहा है –

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृत्तये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ १.२

अर्थ – काव्य यश के लिए, धन प्राप्ति के लिए, व्यवहार ज्ञान के लिए, अनिष्ट निवारण के लिए, (पढने, सुनने या देखने के साथ ही) परम आनन्द देने के लिए तथा (कान्ता) स्त्री के समान सरसता से उपदेश देने के लिए होता है[१] । इतने अच्छे उद्देश्य से युक्त संस्कृत साहित्य का सृजन अथवा पठन, पाठन मंगल कार्य ही है। अतः संस्कृत काव्य (साहित्य) ग्रंथ लेखन कार्य शुभ कार्य है जिसकी निर्विघ्न समाप्ति के लिए इसके आदि (प्रर्भ) एवं अंत में मंगलाचरण किया जाता है। यह मंगलाचरण काव्यकथावर्णनव्याजमूलक देव स्तुति अथवा देव स्तुति के रूप में होता है।

मंगल के पर्याय शब्द :–

कोश ग्रंथो में मंगल के अनेक पर्यायों का उल्लेख मिलता है। जैसे – भावुक, भव्य, कल्याण, भविक, शुभ, क्षेत्र, प्रशस्त, भद्र, स्वश्रेयस्, शिव, अरिष्ट, कुशल, भद्र, शस्त। भागवत पुराण में अनेक पर्यायों का निर्देश है – **मंगलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ॥** वैद्यक रत्नमाला में अनेक नामों का उच्चारण है। कल्याणं मंगलं क्षेमं शातं शकमं शिवं शुभम्।

अमरकोशकार ने अमरकोश में विभिन्न नामों का वर्णन किया है —

नन्दथुरानन्द शकमं शात सुखानि च

श्वश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मंगलं शुभम्। भावुवं भविवं भव्यं कुशलं क्षेम शस्तम्॥

१. का. प्र. उल्लास – १.२

 ISSN : 2249 - 9369

शास्त्रों में मांगलिक द्रव्य : संस्कृत साहित्य एवं शास्त्रीय परंपरा में मंगलाचरण के रूप में जो श्लोक या मंत्र का निरूपण होता है, इसमें मंगल चिन्ह, प्रतीक, मंगलता सूचक शब्द का प्रयोग देखा जाता है। जो मंगलमयता को सूचित करता है। जो हमारी भारतीय संस्कृति में प्राचीन काल से प्रयोजे जाते हैं। जैसे कि भारत के प्राचीन शास्त्रों में अनेक मांगलिक द्रव्यों का उल्लेख है, श्रीफळ, ॐ श्री, पूर्ण कुंभ,, द्विज (ब्राह्मण), वेश्या, शुक्लधान्य, दर्पण, दही, मधु, ताजा पुष्प, दूर्वा, श्वेत, अक्षत, वृषभ, गजेन्द्र, तुरग, प्रज्वलित अग्नि, सोना, पर्ण, पके हुए फल, नारी, प्रदीप, उत्तममणि, मुक्ता, पुष्पमाला, चन्दन आदि का दर्शन मंगल माना जाता है। राजहंस, मयूर, खज्जन, शुक, पिक, कबूतर, शंख, चक्रवाक, काली गाय, श्वेतमर वाली चंवरी गाय, वत्सयुक्ता धेनु, और पताका आदि दक्षिण भाग में शुभदायक है – ब्रह्मवैवर्तपुराण में भी अन्य मंगलद्रव्यों का उल्लेख है। दिव्याभरणभूषित पति एवं पुत्रों से सम्पन्न साध्वी, नारी, शुक्लपुष्प, माला, धान्य खंजन आदि शुभ है। दक्षिण भाग में प्रज्वलित अग्नि, विप्र, वृषभ, गज, वत्सप्रयुक्ता धेु, राजहंस, वेश्या, पुष्पमाला, पताका, दधि, पायस मणि, सुवर्ण, रजत, मुक्तामणि, चन्दन, घृत, फल, लाजा, दर्पण, श्वेतकमल कमलवन आदि शुभ मांगलिक वस्तुएं हैं। मांगलिक वस्तुओं में दूर्वा, दधि, घी, जलपूर्ण कुंभ, सवत्सा धेनु, वृषभ, सुवर्ण, गोबर से युक्त भूमि, स्वस्तिक, अक्षत, मधु, ब्राह्मणकन्या, श्वेतपुष्प, शमी, हुताशन, चन्दन, सूर्यबिम्ब और अश्वत्थवृक्ष आदि का उल्लेख है। बौद्ध वाङ्मय के ललितविस्तर एवं दिव्यावदान में अनेक मांगलिक द्रव्यों का निर्देश मिलता है।

काव्यशास्त्रीय मंगलाचरण के मंगल सूचक शब्द :–

लक्ष्मी, विष्णु के दशावतार, जैनी वाक, सरस्वती, नमस्कार, नमः, प्रणम्य, उपास्महे, जयति, वाक, वाणी, शिव, पंच महाभूतके तत्त्व, त्रिशूल, कमल, चंद्र, देवी देवता का स्मरण, स्तुति, अंक, प्राकृतिक तत्त्व आदि मंगलाचरण के रूप में माना जाता है।

मंगलाचरण के प्रकार :–

संस्कृत साहित्य में मंगलाचरण तीन प्रकार से किया जाता है। कवि अपनी कृति की बिना विघ्न परिसमाप्ति के लिए मंगलकामना करते हैं। कवि मंगलकामना के लिए मंगलाचरण करता है। **मंगलाचरणं त्रिषु स्थानेषु भवति**। इसे तीन प्रकार से किया जाता है। **अथ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि च। शास्त्राणि प्रथन्ते**[२]**।** जिसमें ग्रंथ के प्रारंभ में मध्य में और अंत में भी मंगलाचरणक यिा जाता है। **आरम्भे मंगलारणं त्रिविधं अस्ति।**

१. नमस्कारात्मक मंगलाचरण २. आशीर्वादात्मक मंगलाचरण ३. वस्तुनिर्देशात्मक मंगलाचरण

मध्ये '**मंगलमध्यनान्दी**' कृति या ग्रंथ के मध्य में जो मंगलाचरण किया जाता है। उसे नान्दी कहते हैं। नान्दी नाटक में प्रयोजी जाती है। आशीर्वादात्मक मंगलाचरण को भी नान्दी कहा जाता है। नान्दी भी तीन प्रकार की है। १. अष्टपदानान्दी, २. दशपदा नान्दी, ३. द्वादशपदा नान्दी.

अन्ते भरतवाक्यं कथ्यते। ग्रंथ के अंत में किये जाने वाले मंगलाचरण को भरत वाक्य कहते हैं। जो नाटक के अन्त में जो श्लोक होते हैं इसे भरतवाक्य कहा जाता है। **मंगलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते**[३]**।** अर्थात् जिस

२. पातञ्जल महाभाष्य।

३. बालबोधिनी टीका।

शास्त्र के अंत में मंगल होता है उस शास्त्र का प्रचुर प्रसार होता है। कवि जयदेव ने ग्रन्थ के चतुर्थ सर्ग के पूर्ण होने पर आशीर्वादात्मक मंगलाचरण किया है कि श्री कृष्ण की वे भुजाए पाठकों एवं श्रोताओं को मंगल विधान करे।

संस्कृत नाटकों (दृश्य काव्यों) में – नान्द्यन्ते ततः सूत्रधारः अर्थात् नान्दी पाठ के अनन्तर सूत्रधार का आगमन होता है। यह नान्दी पाठ यवनिका के उठते ही शुरू होता है। यही मंगलश्लोक जिसका पाठ सूत्रधार नाटक के आरम्भ में करता है वह मंगलाचरण है। नान्द्यन्ते इति नान्दी अर्थात् जिससे मंगल हो प्रसन्नता हो, शुभ हो, विघ्न की समाप्ति हो वह नान्दी है।

जैसे अभिज्ञानशाकुन्तलम् महाकाव्य में कविकुलगुरु कालिदास ने सर्वप्रथम अष्टमूर्ति शिव की स्तुति की है।

या सृष्टिः स्त्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्याच होत्री,
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः,
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतुवस्ताभिरष्टाभिरीशः ।।१.१.

अर्थ – जो विधाता की प्रथम सृष्टि (जलमयी मूर्ति) है, जो विधिपूर्वक हवन की गई सामग्री को वहन करने वाली (अग्निरूपा मूर्ति) है, जो हवन करने वाली (यजमानरूपा मूर्ति) है, जो दो कालों का विधान करने वाली (सूर्य एवं चन्द्ररूपा मूर्ति) है, श्रवणेन्द्रिय का विषय अर्थात् शब्द ही गुण है जिसका, ऐसी जो संसार को व्याप्त करके स्थित है (आकाशरूपा मूर्ति), जिसे सम्पूर्ण बीजों की प्रकृति कहा गया है (पृथ्वीरूपा मूर्ति), जिससे सभी प्राणी प्राणों से युक्त होते हैं (वायुरूपा मूर्ति) – इन प्रत्यक्ष मूर्तियों के रूप में दृष्टिगोचर, अष्टमूर्ति शिव आपकी रक्षा करे[४]।

यह आशीर्वादात्मक मंगल श्लोक अर्थात् मंगलाचरण है। यह वस्तुनिर्देशात्मक भी है क्योंकि इसमें अर्थान्तर से शकुन्तला का भी वर्णन है जिसे लक्ष्य कर अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटक बना है। इस प्रकार संस्कृत साहित्य में शुभ की प्राप्ति एवं अशुभ, अनिष्ट की निवृत्ति तथा ग्रंथ की निर्विघ्न समाप्ति के लिए मंगलाचरण अति महत्त्वपूर्ण है। संस्कृत से विकसित अन्य सभी भारतीय भाषाओं ने भी प्रायः इसका पालन किया है।

मंगलाचरण की अनिवार्यता को पातंजल महाभाष्य में भी वर्णित किया गया है –

अथ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते।
वीरपुरुषाणि आयुष्मत पुरुषाणि च भवन्ति अद्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति।

अर्थात् जिन शास्त्रों के आदि मध्य और अन्त में मंगलाचरण किया हाजा है वे सुप्रसिद्ध होते हैं (निर्विघ्न समाप्त होते हैं) तथा उसका अध्ययन करने वाले (वक्ता, श्रोता) आयुष्मान्, वीर और मंगल अर्थात् कल्याणयुक्त होते हैं। संस्कृत साहित्य में प्रारंभ तथा अन्त में मंगलाचरण किया जाता है। इसलिए मध्य का अर्थ यहां आदि और अंत के मध्य कही यह समझा जा सकता है। संस्कृत साहित्य में मंगलाचरण का महत्त्व इससे भी पता चलता है कि लौकिक साहित्य–लौकिक कथा मूलक होने से इसके प्रारम्भ एवं अंत में मंगलाचरण (ईश्वरस्तुति) होना स्वाभाविक है किन्तु शास्त्रों के ईश्वर लीला एवं गुण वर्णन होने के बावजूद भी उनमें भी मंगलाचरण किया गया है।

४. अभि. शा. १.१

इसको बोलते हैं मंगलाचरण। ऐसा आचरण जिसमें हमारा, आपका, सबका मंगल हो। भगवान के स्मरण को ही मंगलाचरण कहते हैं। उसमें प्रार्थना भी जोड़ दी जाती है। प्रार्थना का अर्थ होता है भगवान से कुछ चाहना, केवल स्मरण नहीं। स्मृति के साथ इच्छा का संयोग कर देने से स्मृति में गहराई आती है। इच्छा को इतनी बुरी चीज मत समझना। इच्छा न हो तो मोक्ष की इच्छा कौन करेगा। मोक्ष की इच्छा को ही मुमुक्षा बोलते हैं। उपनिषद् के ऋषि प्रार्थना करते हैं –

ॐ भद्रं कर्णेभिः श्रृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवां सस्तनूभिः व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥

प्रायः प्रायोजित होनेवाले श्लोक :

प्रातः श्लोक – करा‍ग्रे वसते लक्ष्मी: करमध्ये सरस्वती।
करमूले तु गोविन्द: प्रभाते करदर्शनम्॥

संध्या दीप दर्शन – शुभं करोतु कल्याणम् आरोग्यम् धनसंपदा।
शत्रुबुद्धिविनाशाय दीपकाय नमोऽस्तु ते॥
दीपोज्योति: परं ब्रह्म दीपो ज्योतिर्जनार्दन:।
दीपो हरतु मे पापं संध्यादीप नमोऽस्तु ते॥

आदिशक्ति वंदना – सर्वमंगल मांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते॥

निष्कर्ष – संस्कृत में प्राचीन परम्परा है कि किसी कार्य के प्रारम्भ में शांतिपाठ करते हैं। पहले मंगलाचरण करके फिर कार्य का आरंभ करना चाहिए। इसी को शांतिपाठ भी बोलते हैं। मंगलाचरण की यह परम्परा ब्रह्माजी से शुरू हुई है। ब्रह्माजी ने जब सृष्टि का निर्माण किया था तो उन्होंने भी मंगलाचरण किया। हमारे मूल में ही मंगलाचरण शिष्टाचार की परम्परा पडी हुई है। इसका सीधा कारण ऐसा दिखाई देता है। कि कर्म के आरम्भ में ईश्वर का स्मरण अहंकार की स्मृति की अपेक्षा श्रेष्ठ है। ऋषियों का संकेत यह है कि आपने कर्म के बारे में बहुत सोच लिया, अब प्रारंभ करने से पहले ईश्वर का स्मरण कर लो, उसकी सम्मति ले लो, उसकी सहायता ले लो, उसका आशीर्वाद ले लो। जो कुछ कभी होगी वह पूरा करेगा। कर्तव्य करो, योजना बनाओ, तत्पर रहो पर हृदय में जिसे रखना है वह तो प्रभु ही हैं। इसी परम्परा के पालन करते हुए हमारी संस्कृति में मंगल प्रतीक, देवता कि स्तुति, या आशीर्वाद की कामना, कथावस्तु का निर्देश मंगलाचरण में देखा जाता है।

संदर्भग्रंथ सूची

१. कालिदास विरचित अभिज्ञानशाकुंतलम्। सरस्वती पुस्तक भंडार
२. मम्मटरचित काव्यप्रकाश। सरस्वती पुस्तक भंडार
३. https://hi.quora.com
४. https://hi.m.wikipedia.org
५. भारतीय साहित्य मीमांसा – बेहचर पटेल, युनिवर्सिटी ग्रंथ निर्माण बोर्ड
६. शब्द कल्पद्रुम शब्दकोश

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ના ઉપપ્રમુખશ્રી સુરેશભાઈ નાનુભાઈ શેલતસાહેબની શ્રદ્ધાંજલી સભાના દૃશ્યો. તા. ૧૬-૯-૨૦૨૩

७. प्राचीन तीर्थ जीर्णोद्धार पत्रिका – सितंबर, २०१३

 ISSN : 2249 - 9369

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ના ઉપપ્રમુખશ્રી સુરેશભાઈ નાનુભાઈ શેલતસાહેબની શ્રદ્ધાંજલી સભાના દૃશ્યો. તા. ૧૬-૯-૨૦૨૩

 ISSN : 2249 - 9369

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ના ઉપપ્રમુખશ્રી સુરેશભાઈ નાનુભાઈ શેલતસાહેબની શ્રદ્ધાંજલી સભાના દૃશ્યો. તા. ૧૬-૯-૨૦૨૩

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ના ઉપપ્રમુખશ્રી સુરેશભાઈ નાનુભાઈ શેલતસાહેબની શ્રદ્ધાંજલી સભાના દૃશ્યો. તા. ૧૬-૯-૨૦૨૩

ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદના પૂર્વ કુલપતિશ્રી કે. એસ. શાસ્ત્રી સાહેબ
શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ની શુભેચ્છા મુલાકાતે ઉપસ્થિત દશ્યો.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદના પૂર્વ કુલપતિશ્રી કે. એસ. શાસ્ત્રી સાહેબ
શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ની શુભેચ્છા મુલાકાતે ઉપસ્થિત દૃશ્યો.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદના પૂર્વ કુલપતિશ્રી કે. એસ. શાસ્ત્રી સાહેબ
શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ની શુભેચ્છા મુલાકાતે ઉપસ્થિત દશ્યો.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદના પૂર્વ કુલપતિશ્રી કે. એસ. શાસ્ત્રી સાહેબ
શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ની શુભેચ્છા મુલાકાતે ઉપસ્થિત દશ્યો.

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ વતી લેવાતી સંસ્કૃત પ્રચાર-પ્રસાર પરીક્ષાઓના પ્રચારકોને સંસ્થાવતી મોમેન્ટો તથા શાલ આપીને સન્માનિત કર્યાનાં દશ્યો. તા. ૧૧.૩.૨૦૨૩

 ISSN : 2249 - 9369

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ વતી લેવાતી સંસ્કૃત પ્રચાર-પ્રસાર પરીક્ષાઓના પ્રચારકોને સંસ્થાવતી મોમેન્ટો તથા શાલ આપીને સન્માનિત કર્યાનાં દશ્યો. તા. ૧૧.૩.૨૦૨૩

 ISSN : 2249 - 9369

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ વતી લેવાતી સંસ્કૃત પ્રચાર-પ્રસાર પરીક્ષાઓના પ્રચારકોને સંસ્થાવતી મોમેન્ટો તથા શાલ આપીને સન્માનિત કર્યાનાં દૃશ્યો. તા. ૧૧.૩.૨૦૨૩

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ વતી લેવાતી સંસ્કૃત પ્રચાર-પ્રસાર પરીક્ષાઓના પ્રચારકોને સંસ્થાવતી મોમેન્ટો તથા શાલ આપીને સન્માનિત કર્યાનાં દૃશ્યો. તા. ૧૧.૩.૨૦૨૩

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ વતી લેવાતી સંસ્કૃત પ્રચાર-પ્રસાર પરીક્ષાઓના પ્રચારકોને સંસ્થાવતી મોમેન્ટો તથા શાલ આપીને સન્માનિત કર્યાનાં દૃશ્યો. તા. ૧૧.૩.૨૦૨૩

સન્માનિત પ્રચારકોના નામ

૧. શ્રી જાગૃતિબેન કે. રાવત, શેઠ સી. એન. કિશોર વિદ્યાલય, આંબાવાડી, અમદાવાદ

૨. શ્રી અલ્પાબેન એમ. પંડ્યા, શ્રી દુર્ગા વિદ્યાલય, મણિનગર, અમદાવાદ

૩. શ્રી પૂર્વીબેન ઈશ્વરગિરિ ગોસ્વામી, માઁ શારદા શિક્ષણતીર્થ, ભુજ (કચ્છ)

૪. શ્રી કૈલાસબેન એસ. પટેલ, સી. વી. મિસ્ત્રી સરસ્વતી કન્યા વિદ્યાલય, ધોળકા, અમદાવાદ

૫. શ્રી પુષ્પાબેન આઈ. મહેતા, જવાહર પ્રાથમિક શાળા, ફતેહવાડી, સરખેજ

૬. શ્રી વિનોદાબેન ખરાડી, આઈ. પી. મિશન હાઈસ્કૂલ, રાયખડ, અમદાવાદ

૭. શ્રી હર્ષલભાઈ દવે, કે. બી. શાહ વિનય મંદિર, વિરમગામ

૮. શ્રી કિશોરકુમાર વી. ભટ્ટ, સ્વામીનારાયણ હાઈસ્કૂલ, મેતપુર (ખેડા)

૯. શ્રી વિભાકર એન. અંતાણી, ભારતીય સંસ્કૃતિ સેવા મંડળ, ભુજ (કચ્છ)

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્, અમદાવાદ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા સમાયોજિત ''વિભૂતિ-યોગ-વિજ્ઞાન-વિષયક દ્વિદિવસીય રાષ્ટ્રિય પરિસંવાદના દૃશ્યો.

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્, અમદાવાદ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા સમાયોજિત ''વિભૂતિ-યોગ-વિજ્ઞાન-વિષયક દ્વિદિવસીય રાષ્ટ્રિય પરિસંવાદના દશ્યો.

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્, અમદાવાદ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા સમાયોજિત ''વિભૂતિ-યોગ-વિજ્ઞાન-વિષયક દ્વિદિવસીય રાષ્ટ્રિય પરિસંવાદના દૃશ્યો.

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્, અમદાવાદ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા સમાયોજિત ''વિભૂતિ-યોગ-વિજ્ઞાન-વિષયક દ્વિદિવસીય રાષ્ટ્રિય પરિસંવાદના દૃશ્યો.

॥ वृत्तनवनीतम् ॥

- **પ્રા. ડૉ. ગીતાબહેન મહેતા :** બી. ડી. કૉલેજના આચાર્યપદેથી નિવૃત્ત થયા. વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંસ્થાને ધમધમતી રાખતા તેમણે સંસ્કૃતભાષાની સેવા સાથે કાર્યકાળને દીપાવ્યો. સુશ્રી ગીતાબેન શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ના ઉપપ્રમુખ પદેથી પણ સંસ્કૃત-કાર્ય કરતાં રહ્યાં છે. નિરામય અને સંસ્કૃત-સેવી પ્રવૃત્તિની શુભ કામના.
- **પ્રા. ડૉ. કમલેશકુમાર ચોકસી :** દીર્ઘકાળ પર્યંત, ગુજરાત યુનિવર્સિટી-ભાષાભવનમાં સંસ્કૃત વિષયના સફળ પ્રાધ્યાપક, વિભાગાધ્યક્ષ અને ભાષાભવનના અધ્યક્ષ પદે રહી, સેવા-નિવૃત્ત થયા. ગુજરાત રાજ્ય સંસ્કૃત અધ્યાપક મંડળના પણ તેઓ પ્રમુખપદેથી સેવાઓ આપે છે, આર્યસમાજની જનસેવા પ્રવૃત્તિના પણ તેઓ અગ્રણી કાર્યકર છે. સંસ્કાર પ્રદ એવી તેમની સત્પ્રવૃત્તિ માટે શુભેચ્છા.
- **પ્રા. કે. એસ. શાસ્ત્રી :** શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ના શુભેચ્છક અને સક્રિય કાર્યકર એવા શ્રી શાસ્ત્રી સાહેબ ખૂબ લાંબા સમય સુધી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ પદે સેવા આપતા રહ્યા, તેનું પરિષદ્ ગૌરવ અનુભવે છે. સંસ્કૃતની પુષ્ટિ પૂર્વકના તેમના વિશિષ્ટ યોગદાનને બિરદાવતાં, પરિષદ્‌ના પ્રમુખશ્રી મા. નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિશ્રી એમ. એસ. પરીખ સાહેબની અધ્યક્ષતામાં ભવ્ય સમારંભ પરિષદ્‌ના ભવનમાં યોજાયો. શ્રી પરીખસાહેબ, ડૉ. ગીતા મહેતા, ડૉ. વાસુદેવ પાઠક, ડૉ. કમલેશ ચોકસી, ડૉ. મહેશ પટેલ વગેરે વિદ્વાનોએ તેમની સંસ્કૃતનિષ્ઠાને નવાજીને નિરામય સક્રિયતા માટે શુભ ભાવના વ્યક્ત કરી.
- **નન્દનવન કલ્પતરુ :** પ્રશસ્ય એવા આ ષાણ્માસિક સંસ્કૃત સામયિકની પચ્ચીસ વર્ષની અવિરત કાર્યવાહીના ફલસ્વરૂપ તૈયાર થયેલા પચ્ચાસમા સમૃદ્ધ અંકનું વિમોચન, મુંબઈ ખાતે, શ્રી સાન્તાક્રુઝ જૈન સંઘના ઉપક્રમે કરવામાં આવ્યું. સામયિકના વિમોચન નિમિત્તે, ત્રિવેણી કવિ ડૉ. અભિરાજ રાજેન્દ્ર મિશ્ર, ડૉ. વાસુદેવ પાઠક અને અતિથિ તરીકે રહ્યા. ડૉ. રવીન્દ્ર ખાંડવાલાએ પ્રાકૃત ગ્રંથનો પરિચય કરાવ્યો. પ્રા. ચન્દ્રિકાબેન પાઠકનું સન્માન કરાયું. આચાર્યવર્ય શ્રી વિજય કલ્યાણ હેમસૂરિજીના તંત્રીપદે અને અધ્યક્ષતામાં સમારંભ સફળ રહ્યો.
- **ડૉ. હરીશ દ્વિવેદી :** સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન અને હિન્દી વિષયમાં પીએચ. ડી. શ્રી દ્વિવેદીજીની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારપ્રદ સામયિક 'જનકલ્યાણ'ના માનદ્ તંત્રીપદે વરણી થઇ. અભિનંદન.
- તા. ૧૭-૧૮ ઓક્ટોબર ૨૦૨૩ શનિવાર, રવિવારના રોજ શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ દ્વારા આયોજિત પ્રબોધ થી પ્રાજ્ઞ સુધીની પરીક્ષામાં ૧૨૦ કેન્દ્રોના લગભગ ૭૦૦૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષામાં ભાગ લીધો.

– શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્માં સન્ ૨૦૨૨-૨૦૨૩ માં આવેલ દાન (ભેટ)ની નામાવલિ.

(૧)	મા. જસ્ટીસ શ્રી એમ. એસ. પરીખ સાહેબ, પ્રમુખ શ્રી બૃ. ગુ. સં. પરિષદ્	૧૫,૦૦૦
(૨)	પ્રા. રાજેન્દ્રકુમાર જયશંકરભાઈ પંડ્યા	૨૧,૦૦૦
(૩)	શ્રી કપિલભાઈ એમ. ઓઝા, - વિવેક એન્જિનીયર	૨૦,૦૦૦
(૪)	શ્રી બળવંતભાઈ દેવરાજભાઈ ડોલરિયા	૧૯,૨૫૦
(૫)	શ્રી દિનેશભાઈ સાકળચંદ્ર પરીખ	૧૫,૦૦૦
(૬)	ડૉ. શ્રી કમલેશભાઈ છ. ચોકસી	૨,૦૦૦

ખાસ નોંધ – શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ - અમદાવાદ-૯ સરકાર તરફથી કોઈ અનુદાન લેતી ન હોવાથી સંસ્કૃતપ્રેમી પાસેથી દાન આવકાર્ય છે. જે સીધા સંસ્થાના નીચે દર્શાવેલ ખાતામાં જમા કરાવી, સંસ્થાના મોબાઈલ નં. ૯૯૦૯૧૨૧૧૬૩ ઉપર જાણ કરવી. અગર ચેકથી પણ દાન સ્વીકાર્ય છે. 80-G મુજબ માન્ય છે.

બેન્કની વિગત : Bank of India ઈન્કમટેક્ષ બ્રાન્ચ, અમદાવાદ.

A/C no. 203410100002509 IFSC કોડ નં. : BKID0002034

॥ सुचिरां शान्तिमाप्नुयुः ॥

– **શ્રી સુરેશચન્દ્ર નાનુભાઈ શેલત :** શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ના માનનીય ઉપાધ્યક્ષ અને ગુજરાત હાઈકોર્ટના ગવર્નમેન્ટ લીડર, શ્રી શેલત સાહેબ દિવંગત થયા. ભારે દુઃખ થયું. ત્રણ ત્રણ પેઢીનો ન્યાયક્ષેત્રનો તેમનો વારસો પરિષદ્ને સબળ બનાવતો રહ્યો. તેમના પૂજ્ય પિતાશ્રી મા. ન્યા. મૂ. શ્રી શેલત સાહેબે પરિષદ્ના પ્રમુખપદે રહીને મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન કર્યું છે. મા. શ્રીમતી પૂર્ણિમાબેન અને તેમના પુત્રી મા. ન્યાયમૂર્તિ વિભૂતિબેન નાણાંવટી પણ પરિષદ્ના સ્વજન હોવાના નાતે પરિષદ્ના વિકાસ માટે તત્પર રહ્યા છે અને રહે છે. સદ્ગતશ્રીને ભાવાંજલિ.

– **ડૉ. બંસીધર ઉપાધ્યાય :** વર્ષો સુધી કૉલેજના આચાર્યપદે અને પછી, યોગ યુનિવર્સિટીના કુલપતિપદે સેવા આપનાર શ્રી ઉપાધ્યાયના દેહત્યાગે દુઃખ અનુભવ્યું. તેઓશ્રી રાજ્યભરમાં વ્યાપ્ત પેન્શનર્સ એસોસીએશનના પ્રમુખ પણ હતા. સંસ્કૃતના વિદ્વાન અધ્યાપક તરીકે તેમનું પ્રદાન મહત્ત્વનું રહ્યું. સદ્ગતશ્રીને ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિ.

श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद् – अहमदाबाद-९

વ્યવસ્થાપક સમિતિ

પ્રમુખ	:	માન. જસ્ટીસ શ્રી એમ.એસ. પરીખ (નિ.) પૂર્વ પ્રમુખશ્રી, ગુજરાત સી.ડી.આર. કમિશન
કુલપતિ	:	માન. શ્રી પરિમલ નથવાણી સાંસદશ્રી, રાજયસભા
ઉપપ્રમુખ	:	પદ્મશ્રી ડૉ. ચંદ્રકાન્ત એચ. મહેતા પૂર્વ ઉપકુલપતિ-ગુજરાત યુનિવર્સિટી, એક્ઝિક્યુટીવ ડાયરેક્ટર - હીરામણી ઈન્સ્ટિટ્યુટ
ઉપપ્રમુખ	:	પ્રિ. ડૉ. ગીતાબેન પી. મહેતા સંસ્કૃતના પ્રોફેસર અને જી.એલ.એસ. કૉલેજ કેમ્પસનાં પ્રાચાર્યા
પ્રધાનમંત્રી	:	પ્રા. ડૉ. વાસુદેવ વિષ્ણુપ્રસાદ પાઠક 'વાગર્થ' સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના નિવૃત્ત પ્રોફેસર
સહમંત્રી	:	પ્રો. ડૉ. કમલેશકુમાર છ. ચોકસી, (નિવૃત્ત. નિદેશક - ભાષાસાહિત્ય ભવન, ગુજ. યુનિ.) પ્રા. ડૉ. મહેશ એ. પટેલ, (સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ, ગુજરાત કૉલેજ, અમદાવાદ)
કોષાધ્યક્ષ	:	શ્રી મહેન્દ્રભાઈ આત્મારામ જાની નિવૃત્ત વિજિલન્સ ઓફિસર (સંસ્કૃતના ઉપાસક)

સદસ્યશ્રી

શ્રી મધુકર દિનુભાઈ ધ્રુવ
(નિ. ન્યાયાધીશ, પૂર્વ ચેરિટી કમિશ્નર)
પ્રો. ડૉ. દર્શના કેયૂરકુમાર ભટ્ટ
(અધ્યક્ષ-અંગ્રેજી વિભાગ, ભાષાભવન ગુજ. યુનિ.)
શ્રી શૈલેષભાઈ આર. પંડ્યા
(નિવૃત્ત સંસ્કૃત-અંગ્રેજીના શિક્ષક)
ડૉ. મોહિની દેવેન્દ્રકુમાર આચાર્ય
(સંસ્કૃતના પ્રોફેસર - બી.એડ્. કૉલેજનાં આચાર્ય)
પ્રા. ડૉ. અલકાબેન આર. ત્રિવેદી
(સંસ્કૃતના એસોસિયેટ પ્રોફેસર)
શ્રી ઈન્દ્રવદનભાઈ બી. મહેતા
(હાઈસ્કૂલના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી)
શ્રી મેહાબેન પોરસભાઈ મજમુંદાર
(સંગીત-નૃત્ય અકાદમીના પ્રાચાર્યા)
શ્રી હર્ષલ સનતકુમાર દવે (સંસ્કૃતના અધ્યાપક)
શ્રી કાનજીભાઈ ત્રિકમભાઈ ભોગાયતા
(સંસ્કૃતના નિવૃત્ત અધ્યાપક)
શ્રીમતિ વંદના કિશનગોપાલ શર્મા
(સંસ્કૃતના અધ્યાપિકા)
શ્રી રૂપેશ બળવંતભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ
(ઉદ્યોગપતિ-કન્સ્ટ્રક્શન વ્યવસાય)
શ્રી સુહાસભાઈ અરવિંદભાઈ સાહેબા
(કન્સ્ટ્રક્શન વ્યવસાય)
શ્રી મનોરભાઈ મગનભાઈ પટેલ
(મેનુફેક્ચરિંગ ઉદ્યોગપતિ)
ડૉ. હિતેન્દ્ર ગોરધનદાસ વ્યાસ
(સંસ્કૃતના પ્રોફેસર, શ્રી સોલા-ભાગવત)
ડૉ. અજયકુમાર ચંપાલાલ ઠાકર
(સંસ્કૃતના પ્રોફેસર, (નિ.) શ્રી ડાકોર પાઠશાળા)

કાર્યાલય

સર્વશ્રી વિક્રમ પટેલ- (o.s.), બલભદ્ર પ્રજાપતિ, વિજય પટેલ, ભૂપેન્દ્ર પંચાલ

E-mail : info.b.g.s.parishad@gmail.com **Web: shribruhadgujaratsanskritparishad.org**